

**T.C
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂMÎ BİLİMLER ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI**

**İMÂM GAZÂLÎ'NİN HADİSÇİLİK YÖNÜ VE
İHYÂU ULÛMİ'D-DÎN'DEKİ HADİSLERİN TAHLÎLİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

62138

**Hazırlayan:
Kadir PAKSOY**

**Danışman:
Yrd.Doç.Dr.H.Hüseyin TUNÇBİLEK**

ŞANLIURFA-1995

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	2
KISALTMALAR.....	6
ÖNSÖZ.....	7
ARAŞTIRMANIN ADI, KONUSU, ÖNEMİ, AMACI, HEDEFİ, VE SINIRLIKLARI.....	9

GİRİŞ :

İMÂM GAZÂLİNİN YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BİR BAKIŞ

A. GAZALİ'Nİ YAŞADIĞI HİCRİ V. ASRA KISACA BAKIŞ.....	12
a. İctimai Durum.....	12
b. Dînî Durum.....	13
c. İlim ve Kültürel Yapı.....	13
d. Gazâlî'nin Yetiştığı Vasattaki Naklî İlimler ve Hadîs.....	16

BİRİNCİ BÖLÜM

İMÂM GAZÂLİNİN HAYATI, İLMİ, HOCALARI, MEZHEBİ VE ESERLERİ

A. HAYATI.....	19
a. Adı ve Ünvanı.....	19
b. Doğumu, Beldesi, Vefâtı.....	19
B. İLİM TAHSİLİ.....	20

C. HOCALARI.....	21
a. Fıkıhta Hocaları.....	21
b. Tasavvufta Hocaları.....	21
c. Hadîste Hocaları.....	21
D. MEZHEBİ.....	22
E. ESERLERİ.....	22

İKİNCİ BÖLÜM
GAZÂLÎ'NİN HADİSÇİLİK YÖNÜ VE İHYÂDAKİ
HADİSLERİN TAHLİLİ

A. GAZÂLÎ'NİN HADİSÇİLİK YÖNÜ.....	26
a. Gazâlî Bir Muhaddis midir?	26
b. Gazâlî'nin Hadîs İlimleriyle İrtibatı.....	27
c. Gazâlî, Rivâyet Kâidelerine Göre Hadîs Nakletmiş midir.....	28
B. İHYÂ'IN HADİS İLİMLERİ AÇISINDAN TAHLİLİ.....	28
a. İhyâdaki Hadîslerin Sayısı.....	28
b. İhyâdaki Hadîslerin Çeşitleri ve Sıhhat Dereceleri.....	29
C. ULEMÂDAN GAZÂLÎ'Yİ HADİSÇİLİK YÖNÜNDEN ELEŞTİRENLER.....	30
D. HADİS USÛL VE PRENSİPLERİ AÇISINDAN İHYÂ'DAKİ HADİSLERİN TENKİDİ.....	33
E. YAPILAN TENKİDLERİN MAHİYETİ VE ULEMÂNIN BU HUSUSTAKİ DEĞERLENDİRMELERİ.....	34
1- Gazâlî'nin Hadîsleri Senedsiz ve Mesnedsiz Nakletmesi.....	35
2- Hadîslerde Temel Kaynaklar Yerine Tâlî Derecedeki Eserlere Müracât Etmesi, Aslı Mu'teber Kaynaklarda Rastlanmayan Hadîslerin isti'mâli.....	38
3- Rivâyetleri Hiçbir Kiritiğe Tâbî Tutmadan Aynen İktibasta Bulunması.....	43

4- Bazı Hadîslerde Lafzen Değil, Ma'nen Rivâyeti.....	46
5. Lafızlarda Takdîm-Te'hîrlere ve İhtisâra rastlanması.....	47
6. Hadîs'te Takti'de Bulunması.....	48
7. Kitabına Zayıf ya da Mevzû Rivâyetlerin Alması.....	49
F. ZAYIF VE MEVZÛ HADÎSLERLE İLGİLİ BAZI TAHLÎLLER.....	55
a. Bir Hadîs İçin Sahîh ya da Zayıf Hükümü Verilmesinde İhtiyat Mülâhazası Bulunmalıdır.....	55
b. Zayıf Hadîslerin Dereceleri.....	60
c. Zayıf Hadîsin Kabûl Edilmesindeki Şartlar.....	61
d. Zayıf Hadîsle Amel Etmede Üç Görüş Vardır.....	62
e. Hadîsin Za'fiyetten Kurtulması, <i>Hasen liğayrihi</i> Olması.....	63
f. Zayıf Bir Rivâyeti, Ümmet, Telakkî-i bi'l-Kabûlde Bulunmuş İse, Bununla Amel Edilir.....	64
g. Zayıf Hadîsi Rivâyet Etmenin Hükümü.....	67
h. Mevzû' Hadîsi Rivâyet Etmenin Hükümü.....	67
i. Hadîs İmâmları veya Müellifler, Neden Sahîh Olmayan Hadîsleri Rivayet Etmişlerdir?.....	68
G. İHYÂDAKİ HADÎSLER HAKKINDA YAPILAN ÖNEMLİ ÇALIŞMALAR.....	71
1. Tâcuddîn es-Subkî'nin " <i>Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ</i> "sı....	71
2. Hâfız Zeynuddîn el-'Irâkî'nin " <i>el-Muğni an Hamli'l-Esfâr</i> "ı..	72
3. Hâfız İbn Hacer el-'Askalânî'nin <i>İstidrak</i> Çalışması.....	72
4. Kâsım b. Kutlubuğâ'nın " <i>Tuhfetu'l-Ehyâ fî mâ Fâte min Tahrîc-i Ehâdîsi'l-İhyâ</i> "ı.....	72

5. İmâm Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî'nin "*İthâfu 's-Sâdeti 'l-Müttakîn Şerh-u İhyâ-i Ulûmi 'd- Dîn*"i..... 73

SONUÇ..... 74

BİBLİYOGRAFYA..... 76

KISALTMALAR

- A.g.e. : Adı geçen eser
A.S.M.: Aleyhi's-Salatü ve's-Selam
b. : İbn
bkz. : Bakınız
bsk. : Baskı
b.y.y. : Baskı yeri yok
c. : Cilt
C.C. : Celle Celalüh
cz. : Cüz, cüzler
d. : Doğumu
D.İ.B. : Diyânet İşleri Başkanlığı
h. : Hicrî târîh
Hz. : Hazreti
İht. : İhtisar eden
md. : Madde
Nşr. : Neşreden
ö. : Ölüm târîhi
s. : Sahife, sahifeler
Şrh. : Şerh eden
Thk. : Tahkîk eden
Tkd. : Takdîm eden
Tlk. : Ta'lik yapan
Trc. : Terceme eden
ts. : Târîhsiz
vb. : Ve benzeri
vd. : Ve diğerleri, ve devamı
vs. : Vesâire
Yay. : Yayınevi, yayınları
' : ء
' : ع

Ö N S Ö Z

Hüccetü'l-İslâm İmâm Gazâlî, hicri V. asrın müceddidi, İslâm ilim ve fikir dünyasının medâr-ı iftihârıdır. Bulunduğu dönem ve konum i'tibârıyla de, ilim ve düşünce hayatında, mütekaddimîn ile müteahhirîn dönemini birbirine bağlayan muhkem ve muhteşem bir şahsiyettir.

Gazâlî, aklî ve naklî ilimleri te'lifâtında hikmet ve maslahat yörengeli olarak örgüleyerek bir taraftan İslâm dünyasına sızan şüphe ve tereddüdlere dîn-i mübîn-i islâmı korumuş; diğere taraftan da inananların inanç ve ibâdetlerini takviye etmiştir.

Te'lif ettiğı yüzden fazla külliyât ile İslâm âleminde eşine ender rastlanan değerli ilim ve fikir mirası bırakan İmâm Gazâlî, gerek kendi dönemine kadar ifrât ve tefrîte kaymaların meydana getirdiğı fikir ve ruh planındaki inhirâfların, îman ve ibâdetteki istikametsizliklerin teşhis ve tedavilerini ortaya koyma adına; gerekse diğere asırlara ışık tutma hesabına kendisine müracât edilen mühim şahsiyetlerdendir.

İçinde îmân, ibâdet, tasavvuf, kelâm, ahlak, âdâb, hikmet ve maslahatları cemedan *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, İmâm Gazâlî'nin eserlerinin en muhteşemidir. Te'lif edildiğı dönemde ve sonraki dönemlerde ve hattâ günümüzde dahi hakkında çok şeyler söylenen İhyâ, bir yandan tenkidlerle haklı veya haksız hücumlara ma'rûz kalırken; diğere taraftan da övgü ve takdirlere mazhar olduğı bir gerçektir.

Esasen ilim erbâbına düşen şey, ifrât ve tefrîtlere girmeden, garazsız-ivazsız doğruyu ve hakkı, hak sâhibine vermektir. Biz, hadisle alakalı olarak konu i'tibârıyla ele aldığımız bu çalışmamızda, İhyâ hakkındaki yapılan tenkîdlere, sebep ve mahiyetine, mu'teber ulemânın değerlendirmelerine ve bu hususla alâkalı yapılan çalışmalara da yer vererek pek çok şahsın kafasını kurcalayan problemi tavnîhe çalıştık. Bu tezin, ele aldığımız sahada derli-toplu, mükemmel bir çalışma olduğunu iddiâ etmiyoruz. Ama en azından tahlîlinde bulunduğumuz konuda bir fikir verme adına ve daha mükemmellerine bir girizgâh olması hesabına

bu muhtasar çalışmamız İnaallah bir boşluğu kapatır ümit ediyoruz.
Gayret, bizden; tevfik Cenâb-ı Hak'tandır.

Çalışmalarımnda teşvik ve yardımlarından dolayı başta danışmanım
muhterem hocam Yrd.Doç.Dr.H.Hüseyin TUNÇBİLEK'e, ayrıca değerli
hocam Prof.Dr. İbrahim CANAN Beye ve üzerimde emeęi bulunan
kimselere teşekkürlerimi arzederim.

Kadir PAKSOY
E y l ü l - 1995
ŞANLIURFA

**ARAŞTIRMANIN ADI :İMÂM GAZÂLÎ'NİN HADİSÇİLİK YÖNÜ
VE İHYÂU ULÛMÎ'D-DÎN'DEKİ
HADİSLERİN TAHLİLİ**

**ARAŞTIRMANIN KONUSU :İMÂM GAZÂLÎ'NİN HAYATI, İLMÎ
KİŞİLİĞİ, HADİSÇİLİK YÖNÜ,
İHYÂ'DAKİ HADİSLERİN USÛL
VE SIHHAT AÇISINDAN UMÛMÎ
TAHLİLİ.**

**ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ, AMACI, HEDEFİ, SINIRLIKLARI
VE METODU :**

Bu çalışmamızda, İslâm âlimlerinden İmâm Gazâlî'nin ilmî şahsiyeti, hadîsçiliği, İhyâu Ulûmi'd-Dîn'deki hadîs meselelerinin tenkîdi, tavzîhi ve tahlîli üzerinde duracağız.

Hadîs usûlünün umûmi prensiplerinden hareket ederek; hadîs kritikçileri tarafından İhyâ'ın hadîslerinin tenkîd edilme sebeplerine, mahiyetine ve neticesine temas edeceğiz. Ayrıca bu mevzûda meşhur hadîs imâmlarının değerlendirmelerini nakletmek suretiyle meseleyi tavzîhe çalışacağız. Tenkîdi ve kritiği yapılan meseleleri ele alırken de sözü ve değerlendirmeyi daha çok hadîs kritikçilerine bırakacağız.

Bilindiği üzere, Hücetü'l-İslâm İmâm Gazâlî'nin en önemli eseri İhyâu Ulûmi'd-Dîn'dir. Gerek müellifin hayatında ve gerekse sonraki asırlarda ve hattâ günümüzde bile İhyâ hakkında medih ve zem ifade eden pek çok şey yazılıp söylenmiştir. Ama her şeye rağmen İhyâ, asırlarca elden ele, dilden dile dolaşmış; cumhûr-u ulemânın kabûlüne; ümmetin de takdirlerine mazhar olmuş en meşhur eserlerdendir. Bununla beraber hakkında bir kısım haklı eleştiriler yapıldığı gibi; haksız ve insafsızca yapılan tenkitler de eksik olmamıştır. Biz, bu çalışmamızda İhyâ üzerinde yapılan tenkitlerden hadîs meselelerini ele alacağız. Hadîs rivâyeti, usûlü ve prensipleri açısından gerekli bir kısım problemleri, umûmi bir yaklaşım

içinde kısaca tahlil ederek çözüme kavuşturacağız. Bununla beraber İhyâ hakkında hadîsle alâkalı olmayan bir kısım tartışma götürebilecek kelâmî, tasavvufî vb. meseleleri ise konumuzun dışında tutacağız.

Bu tahlil çalışmamızın, İhyâ ve Müellifi hakkındaki hadîs meselelerinde, okuyucu ve araştırmacıya derli-toplu bilgiler vermek suretiyle bir kısım problemleri çözüme kavuşturmaya vesile olacağına inanıyoruz. Ayrıca, üzerinde müsbet ya da menfî bir kısım sözler söylenmiş ve hatta dedi-kodusu yapılmış bu hassas konunun, tarafsız bir şekilde vuzûha kavuşmasına; yapılan tenkitler ve tavzihler karşısında nasıl bir yaklaşım tarzı olması gerektiğine dair müsbet bir takım mesajlar vereceğini de umuyoruz.

Çalışmamızda, İmâm Gazâlî'nin bazı eserlerinden, şahsıyla alâkalı yazılan biyografi kitaplarından, hadîs ve rivâyet ilminin umumi usûl ve prensiplerini ele alan eserlerden istifâde ettik. Ayrıca gerekli hususlarda, hadîs branş hocalarımızdan vicâhî bilgiler almak sûretiyle mevzûyu hazırlamaya çalıştık.

GİRİŞ

İMÂM GAZÂLİ'NİN YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BİR BAKIŞ

GİRİŞ

İMÂM GAZÂLÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BİR BAKIŞ

A. GAZALÎ'NİN YAŞADIĞI HİCRÎ V. ASRA KISACA BAKIŞ

a. İctimai Durum:

Gazâlî'nin yaşadığı dönem, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun ihtişam ve duraklama devrelerine tekabül eder. Halîfelik, o dönemde Abbâsîlerde olmasına rağmen; Abbâsîler, Selçuklu hakimiyetine girmiş bulunuyordu. Bu yüzden Selçuklu-Abbâsî münasebetleri, başka bir deyişle Sultan-Halîfe ilişkileri, ilk defa İslâm târîhinde benzerine rastlanmayan bir mahiyet arzeder. Selçuklu sultanları, dînî lider olarak halîfelere saygıda kusur etmemişler; onların kaybettikleri i'tibarı ve Bağdat dışına çıkamayan nüfuzlarını iade etmişlerdir. Buna karşılık halîfeler de onlara, dünya saltanatı ve iktidarını bırakmışlar, İslâm diyarında adlarına hutbe okutmuşlardır. Böylece bütün Ön Asya'da sultan-halîfe ikilisi, müslümanların dînî ve dünyevi işlerini idare etmişlerdir. Din işleri halîfeye, dünya işleri sultana intikal etmiştir.¹

Selçuklu Devleti kurulduğu sıralarda Abbâsî halîfeleri, kudret ve nüfuslarını kaybetmiş, İslâm dünyası, siyasi birlikten mahrum kalmıştı. Mısır'da Fâtımîler, Irak ve İran'ın bir bölümünde Büveyhiler birer şî devlet kurarak müslümanların siyasi ve dînî birliğini sarsıcı faaliyetler gösteriyorlardı. Bütün bu siyasi ve dînî parçalanmalar sonucunda İslâm âlemi, ardı-arkası kesilmeyen mücadelelere sahne olmuştu. İşte İslâm dünyasının böyle buhranlı bir ânında müslüman dünyanın imdadına yetişen Selçuklular, gerekli âsâyiş ve sükûneti sağlamakla birlikte; iç ve

1-) Bkz. Hasen İbrahim Hasen, *Târîhu'l-İslâm*, Mısır 1967, s. 306; Topaloğlu, Nuri, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, Ankara 1988, s. 19.

dış tehlikelere karşı, âlem-i islâmın bekçiliğini ve koruyuculuğunu yapmıştır. Selçuklular, devlet idaresi bakımından Abbâsî halifelerine bağlı, fakat yönetimde müstakil bir yapıya sahip idiler.²

b. Dînî Durum:

X. ve XI. asırda Fâtımî ve Büveyhiler'in şiiği mezhep olarak yayma politikaları sebebiyle ehl-i sünnet ile ciddi mezhep mücadeleleri verdikleri dikkat çekmektedir. Bilhassa Bağdat çevresinde ehl-i sünnet ile şîâ arasında mezhep münaza'aları (tartışma) ve kavgaları mevcuttu. Kezâ Batnîler de o dönemde ciddi huzursuzluk ve karışıklıklara sebep olmaktaydı. Ancak Selçuklular, hakim oldukları yerlerde sünniliğin ve hanefiliğin müdafasına ve yayılmasına çalıştılar. Hatta pek çok yerde medreseler açarak ehl-i sünnetin müdafasını yapacak muktedir âlimler yetiştirdiler.

O dönemde tasavvuf ve sufiler de oldukça yaygındı. Gayr-i sünnî tasavvufî tarikatların yanında sünnî tarikatlar da sayılamıyacak kadar çoktu.³

c. İlim ve Kültürel Yapı:

V. Asrın yarısında Selçuklular, İslâm târîhinde ilk defa sistemli ve mükemmel medreseler açarak, ilmi ve kültürel hayatta yeni bir çığır açtılar. Vakıa kendilerinden önce h.V. asrın başlarında Nisabur'da medrese açılmıştı. Ancak bu müesseseler, geniş bir teşkilata sahip değildi.

İslâm dünyasında en yüksek ilim müessesesi olarak ilk medrese Bağdat'ta, *Melikşâh'ın* (ö.485) değerli veziri *Nizâmülmülk* (ö.485) tarafından kurulduğu için O'nun adı verilmiştir. *Nizâmülmülk*, Bağdat'tan sonra İsfahan, Nisabur, Rey, Merv, Belh, Herat, Basra, Musûl gibi büyük

2-) Hasen İbrahim Hasen, *Târîhu'l-İslâm*, s. 306; Topaloğlu, Nuri, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, s. 19. .

3-) Topaloğlu, a.g.e., s. 30.

merkezlerde hatta kasaba ve köylerde kendi ismine nisbetle *Nizâmiye Medreseleri* diye bilinen pek çok medrese kurmuştur. Sultanlar, devlet adamları ve şahısların vakıflarıyla geçinen bu medreselerin hocaları ve talebeleri, maaşlı; eğitim-öğretim, parasız ve ders programları da tesbit edilmiş durumdaydı. Hatta cariye ve kölelere kadar herkese açık olan bu medreselerde, dört mezhebe göre fıkıh başta olmak üzere dîmî ilimler okutuluyordu.⁴ Nitekim İmâm Gazâlî, h.484 yılında *Nizâmülmülk* tarafından Bağdat *Nizâmiye Medresesi*'ne başmüderris olarak tayin edilmiştir. Bu medresede 4 yıl hocalık yapmıştır.⁵

Ayrıca o dönemde her medresenin ve caminin bir kütüphanesi olduğu gibi, şehirlerin de umûmî kütüphaneleri vardı. Mescid ve camilerde ilmî mübahase, münzara ve tartışmalar yaygındı. Hatta idareciler, bizzat tertip ettirdiği meclislerde ilim ve fikir adamlarının ilmî-fikrî münazaralarını takip ediyordu.⁶

V. asrın ikinci yarısından itibaren devlet eliyle medreselerin kurulması ve yayılması, eğitim-öğretimi daha sistemli bir hale getirmişti. Bu medreselerde genel olarak dîmî ilimler, bilhassa dört mezhebe göre fıkıh okutuluyordu. Çünkü Selçukluların medreseleri açmaktaki esas gayeleri, sünnî âlimler ve devlet kademelerine eleman yetiştirmekti. İlk büyük medreselerin açılmasından takriben yarım asır sonra, özellikle hadîs ilimlerinin okutulduğu yeni tip medreseler kurulmaya başlandı. Böylece *Dâru'l-Hadîs* adıyla sadece hadîs ilimleri tahsiline hasredilen medreseler yaygınlaşmaya başladı. Ancak ilk dâru'l-hadîs, Gazâlî'nin vefatından yarım asır sonra *Nuruddin ez-Zengî* (ö.569) tarafından Dımaşk'ta 563/1168 yılında açılmıştır. İlk şeyhi (hoca, müdür), meşhur hâfız ve târîhçi *İbn 'Asâkir* (ö.571) olmuştur.⁷

Gazâlî'nin yaşadığı döneme kadar yaygın olan klasik hadîs öğrenme metodu yanında O'nun yaşadığı V. asırda hoca (şeyh) ile temas

4-) Aynı yer.

5-) Muhammed Murtaza ez-Zebîdî, *İthâfu's-Sâdeti'l-Müttekîn*, Beyrut 1409/1989, I,18; es-Subkî, *Tâcuddîn Ebû Nasr 'Abdulvehhab b. 'Ali, Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, Beyrût 1414/1984, VI,199; İbn 'Asâkir, 'Ali b. Hasen b. Hibetillah, *Muhtasar-u Târîh-i Dımaşk*, (İht:İbn Manzûr), Beyrût 1408/1988, XXIII,195.

6-) Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, s. 33.

7-) Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, s. 179,180.

kurmadan bizzat kitaplara i'timâd ile yazılı kaynaklardan hadîs alma ve yazma usûlü ortaya çıkmıştır.⁸ Nitekim Hafîb el-Bağdâdî (ö.463), Ebû Abdillâh es-Sûrî'nin h.441'e vefatından sonra eserlerini, zevcesinden ödünç alıp onlardan çok şey yazmıştır.⁹ İşte bu suretle hadîsleri mu'temed kitaplardan yazmaya, sıhhatini ve kaynağını beyan etmeye o devirlerde *tahrîc* deniyordu.¹⁰ Kaynaklardaki o devrin hadîsçileri için kullanılan *harrâce*, *harrâcetü't-tehârîc*¹¹ gibi ifadelerin muharric gibi manaya geldiğini kabul ediyoruz. Diyebiliriz ki, ilk asırlarda hadîs öğrenmede yalnız şahıslara i'tibar edildiği halde, V. asırda bizzat kitaplara da i'tibar edilmeye başlanmıştır.¹²

İmâm Gazâlî'nin yetiştiği beldelerdeki ilmî yapı ile ulemânın üzerinde ihtimâm gösterdiği ilmî saha ise naklî ilimlerden ziyade aklî ilimlerde yoğunlaşmaktaydı. Gerek başka medeniyetlerden ve gerekse İslâm Düşünce Hayatı adına kendi iç bünyesinden vücûda gelen felsefî, fikrî akımlar ve kelâmî tartışmalar yaygındı. Ayrıca o dönemde ilm-i cedel, mantık vb. münâzara, münakaşa ve mübaheselere dayanan bir ilmî atmosfer revaçtaydı. İlim erbâbı, çeşitli ilmî mübahese ve münakaşalarla sâirlerine galip gelmeye özen göstermekteydi. Bu ilmî hayatın bünyesi içinde İmâm Gazâlî de kuvvetli hâfızası, dirâyetli zekası ile fıkıh, usûl, akâid-kelâm, ilm-i cedel, mantık ve felsefe meselelerinde otorite bir hüviyet taşıyan ilmî karizmasıyla eşsiz bir şahsiyet olarak iştihar etti.¹³

Gazâlî, felsefe ve mantık ilimlerinin inceliklerini, tutarlı ve tutarsız yönlerini, İslâmî bünyede rahatsızlık verebilecek illetlerini dâhiyâne bir surette ve hem de hiç bir muallimden bu ilimlere dair ders almaksızın İslâmın sağlam ölçülerine dayanarak kendi karizması ve ilmi şahsiyetiyle hall-u keşfetmeye muvaffak oldu. Hattâ bu mevzûda İslâm düşünce ve fikir hayatının müstakim yolunu da çizerek; gerek ehl-i ilim, gerekse

8-) es-Suyûtî, Celâluddîn Ebu'l-Fazl Abdurrahman, *Tedribu'r-Râvî fî Şerh-i Takrîbi'n-Nevevî*, Beyrut 1414/1993, s. 85.

9-) es-Suyûtî, a.g.e., s. 121.

10-) es-Suyûtî, a.g.e., s. 353.

11-) Yazılı kaynaklardan hadîs derleme şeklinde anladığımız *harrâce*, *harrâcetü't-tehârîc* kelimeleriyle ifade edilen mana, hoca sözkonusu olmadan mevcut hadîs mecmualarından yazma metodu demektir. Bilhassa h. V. ve VI. asırlarda yaygın hale gelmiştir.

12-) Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, s. 165.

13-) Salih Ahmed eş-Şâmi, *el-İmâmu'l-Gazâlî*, Dımaşk 1413/1993, s.167; Yûsuf el-Kardâvî, *el-İmâmu'l-Gazâlî beyne mâdihîhi ve nâkîdih*, s.118-126.

avâm-ı nâs için dost-doğru ölçüleri ve müstakim çerçeveyi ehl-i sünnet yörüngeli olarak beyân etmiştir.

Yaşadığı asrın *müctehidi* ve *müceddidi*¹⁴ olarak hüsn-ü kabul gören *İmâm Gazâlî*, aynı zamanda İslâm düşünce ve kelâm târihinin mütekaddimin ile müteahhirin dönemlerini birbirine bağlayan dirâyetli, muhkem bir köprüsüdür.

d. Gazâlî'nin Yetiştirdiği Vasattaki Nakli İlimler ve Hadis:

“*İmâm Gazâlî*’nin tahsil hayatında önemli yeri olan hocası *İmâmu’l- Harameyn el-Cüveynî* (ö.478) ve *İmâmu’l- Harameyn Medresesi*’nin ders halakasında takip edilen program gereği okutulan veya ezberletilen kitaplar, daha ziyade fıkıh, usûl, kelâm, mantık ve cedel ilimleri üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Dolayısıyla, hadîs ilimlerinde yeterli derecede tadrîsat mevcut değildi.”¹⁵

“Hattâ fıkıh ve usûl hocası *İmâmu’l- Harameyn el-Cüveynî*, hadîs ilimleri yönünden *Gazâlî*’den daha fazla tenkid edilmiştir. Hadd-i zatında *Gazâlî*, hadîşçilik yönünden hocasından daha ileri seviyeye ulaşmıştı. Öyle ki, *Gazâlî*’nin tenkide maruz kalan hadîsleri, daha çok helal-haram gibi ahkâm ve fikhî meselelere müteallık olmayan, vacib bir hüküm ihtiva etmeyen fezâil, âdâb vb. gibi zayıf hadîsin istişhadında musâmaha gösterilen hususlarla alakalıdır.”¹⁶ Buna bir misal verecek olursak, *İhya*’da *Kitabu’l-‘İlm*’deki 55 hadîsten 13 tanesi, sahîh veya hasen mertebesinde; geriye kalanlar da zayıf rivâyetlerdir. Ancak bu zayıf rivâyetler, ahkâm ifade etmeyen fezâil, terğib ve terhibe matuf hadîsler olup bir kısmı da satırlarda ve sadırlarda iştihar etmiş rivâyetlerdir.¹⁷

14-) ez-Zebîdî, *İthâf*, I,15; es-Subkî, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, VI, 201; Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *İhyâ-u ‘Ulûmi’d-Dîn*, Beyrut ts., V,9; el-Kardâvî, *el-İmâmu’l-Gazâlî beyne mâdihîhi ve nâkudihî*, s.19.

15-) el-Kardâvî, *el-İmâmu’l-Gazâlî beyne mâdihîhi ve nâkudihî*, s.150.

16-) el-Kardâvî, a.g.e, s.151.

17-) el-Kardâvî, a.g.e., s.151.

Gazâlî'den önce yaşamış veya muasırı olan pek çok müellif, kendi te'lifâtına alacakları hadîsleri, asıl kaynaklardan değil de daha çok mevcut tefsir, fıkıh, tasavvuf gibi hadiste tali derecede sayılabilecek kitaplardan nakil ve iktibasta bulunuyordu. Dolayısıyla hadisçi olmayan müelliflerde, bu mevzûda hadîslerin aslını, sıhhat durumunu araştırma ve bir kritiğe tabi tutma ameliyesi yaygın değildi. Hadd-i zâtında bu ameliyenin, rivâyet ve hadîs ilimlerinde vukûfiyeti olan rusûh sâhiplerinin sahasına girdiği kabul edilen bir gerçektir. İşte böyle bir vasat içinde ilmini tamamlayan Gazâlînin rivâyet ilmi açısından hadîsle iştiğali bu minval üzere olmuştur. Diğer taraftan yaşadığı zaman ve zemindeki ilim dünyasının daha çok akli, cedeli ve mantikî meselelere rağbeti gibi faktörleri de dahil edecek olursak; Gazâlî için hadîşçilik yönünden kendisini otorite haline getirebilecek bir muhîtin normal şartlar altında mevcut olmadığı söylenebilir.¹⁸

Bu sebeplerden ötürü *İmâm Gazâlî*, tahsil hayatında hadîsten ziyade diğer ilimlere ihtimâm göstermişti. Dolayısıyla temel İslâm ilimleriyle akli ilimlerin pek çoğunda mütebahhir otorite haline gelen *İmâm Gazâlî*'nin hadîs hıfzı ve rivâyetinde gerekli vukûfiyeti kazanması mümkün olmamıştır. Esasen Gazâlî, hadîs ilmindeki yetersizliğini bizzat kendisi de şu sözüyle itiraf eder: 'Benim hadîs ilminde sermayem azdır'.¹⁹

18-) eş-Şâmî, *el-İmâmu'l-Gazâlî*, s.166; el-Kardâvî, *el-İmâmu'l-Gazâlî beyne mâdihîhi ve nâkıdihî*, s.150.

19-) Bkz. ez-Zebîdî, *İthâf*, I,27; el-Kardâvî, a.g.e., s.152.

BİRİNCİ BÖLÜM
İMÂM GAZÂLÎ'NİN HAYATI, İLMİ, HOCALARI VE
ESERLERİ

BİRİNCİ BÖLÜM

İMÂM GAZÂLÎ'NİN HAYATI, İLMİ, HOCALARI VE ESERLERİ

A. HAYATI:

a. Adı ve Ünvanları:

İmâm Gazâlî'nin adı, *Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî et-Tûsî*'dir. Künyesi, *Ebû Hâmid*'dir.

Kendisine verilen ünvanlar ise; *Hüccetü'l-İslâm*, *Müctehid*, *Müceddid*, *Muhyiddîn*, *Muhyî ulûmi'd-dîn*, *Zeynüddîn*, *Fakîh*, *Hakîm*, *Sûfî* (*Mutasavvıf*) ve *Mütakellim* gibi isimlerdir.²⁰

b. Doğumu, Beldesi, Vefâtı:

İmâm Gazâlî, 450 h./1058m. târîhinde *İran*'nın *Tûs* (*Meşhed*) şehrinde doğdu. Babası yün eğirip satan bir sanatkar olması sebebiyle kendisine *Ğazzal* (*Yüncü*) lakabı verildiği; ya da kendisinin *Tûs* şehrinin *Ğazale* karyesinden olması sebebiyle kendisine “*el-Ğazâlî*” ismi nisbet edildiği nakledilir. Ancak ehl-i tahkîke göre doğru olanı, karyesi *Ğazale*'ye nisbet olan *el-Ğazâlî* şeklinde şeddesiz telaffuz etmektir.²¹

20-) ez-Zebîdî, Muhammed el-Murtaza, *İthâfu's-Sâdeti'l-Muttakîn Şerh-u İhyâ-i 'Ulûmi'd-Dîn*, Beyrût 1409/1989, I,12; İbnu'l-Esîr, İzzüddîn el-Cezerî, *el-Lubâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, Dâr-u Sâder, Beyrût 1400/1980, II,379; ez-Zehabî, Ebû'Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Siyer-u A'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrût 1406/1986, XIX,323; es-Subkî, Tâcuddîn Ebû Nasr 'Abdulvehhab b. 'Ali, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, Beyrût 1414/1984, VI,192; ez-Ziriklî, Hayruddîn, *el-A'lâm Kâmus-u Terâcim li Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-'Arabî ve'l-Musta'ribîn ve'l-Müsteşrikîn*, Beyrût 1992, VII,22; İbn Hallikân, Ebu'l-'Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ-u Ebnâi'z-Zemân*, Beyrût ts, IV,219.

21-) ez-Zebîdî, *İthâf*, I,12; İbnu'l-Esîr, *el-Lubâb* II,379; İbn 'Asâkir, Ebu'l-Kâsım 'Ali b. Hasen b. Hibetillâh, *Muhtasar-u Târîh-i Dimaşk*, (İht:İbn Manzûr), Beyrût 1408/1988, XXIII,199; es-Subkî, *Tabakât* VI,192; ez-Zehabî, *Siyerü'n-Nübelâ*, XIX,343; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV,216; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII,22.

Ancak biz, bu çalışmamızda telaffuza uygun olan Ğazâlî kelimesi yerine türkçede yaygın olan Gazâlî telaffuzunu kullanmayı daha uygun bulduk.

İmâm Gazâlî, h.505/m.1111'de beldesi *Tûs*'a bağlı *Taberân*' da kendi evinde vefât etmiştir. Kezâ, *Taberân*'da medfûndur. Vefâtında yaşı 55 idi.²²

B. İLİM TAHSİLİ:

İmâm Gazâlî, 28 yaşına kadar *Tûs*, *Cürcan*, *Nisabur* gibi beldelerde dînî ilimleri tahsil etti. Asrının meşhur âlimlerinden olan hocası *İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî*'den (ö.478/1085) fıkıh, tefsir ve usûl gibi temel islâm ilimlerinden dersler aldı. Bilhassa fıkıh, usûl-i fıkıh, usûlu'd-dîn (akaid-kelâm) ve tefsir gibi ilimlerde derinleşerek hocası *İmâmu'l-Harameyn*'in takdir ve iltifatlarına mazhar oldu. Aklî ilimlerden mantık, hikmet, felsefe vb. sahalarda ise herhangi bir hocadan ders almaksızın bizzat kendi gayretiyle ileri mertebelere kadar ulaştı. *İmâmu'l-Harameyn*'in vefâtından sonra (h.478) Selçuklu Devleti Hükümdarı *Melikşah*'ın (ö.485) değerli veziri *Nizâmu'l-Mülk* (ö.484) tarafından *Bağdat*'ta tertiplenen ilmî mübaheselere katılarak bu değerli verizin iltifatlarına mazhar oldu. Daha sonra *Nizâmu'l-Mülk* tarafından *Bağdat Nizâmiye Medresesi*'ne müderris olarak tayin edildi (h.484). Burada 4 yıl müderrislik yapan *Gazâlî*, bilahare kendisini inziva hayatına vermek için *Bağdat*'tan ayrılarak *Şam*'a, *Kudüs*'e ve *Hicaz*'a gitti. Hacc dönüşü *İskenderiye*'de kendisini zühd, riyazet ve uzlet hayatına verdi. Nihayette beldesi *Tûs*'a dönerek bir yıl daha uzlet hayatını devam ettirmek suretiyle toplam 11 yılını uzlette geçirmiş oldu. Bu süre zarfında en önemli eseri *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn* ve daha başka kitaplarını da te'lif etti. *Nisabur*'da bir yıl ders olarak *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn* kitabını okutan *İmâm Gazâlî*, etrafında kalabalık dînleyiciler ve ilim erbâbının kendisine rağbet göstermesinden biraz sıkıldı. Zîra uzlete ve zühde ünsiyet eden kalbî ve ruhî hayatı, böyle teveccühlere pek tahammül edemezdi. Bu sebeple tekrar beldesi *Tûs*'a dönerek evinin yakınına bir medrese ve bir de tekke inşa

22-) *İthâf*, I,20; es-Subkî, a.g.e.,VI,194; ez-Zehebî, *Siyeru'n-Nübelâ*, XIX,323; İbn Asâkir, a.g.e., XXIII,198; ez-Ziriklî, a.g.e., VII,22; İbn Hallikân, a.g.e., IV,216; eş-Şâmî, Salih Ahmed, *el-İmâmu'l-Gazâlî*, Dimaşk 1413/1993, s.166.

ettirdi. Buralarda ömrünün sonuna kadar Kur'an hatmetme, Kur'an ve hadîs ilimleriyle iştiğal; sūfî, ehl-i kalb insanlarla mücalese; talebe-i ulumla tedrisat ve diğerk şahsî ibâdet ü taat gibi dîn, dünya ve ukba adına hayırlı, bereketli ve semereli şeylerle hayatını geçirdi. Bilhassa ömrünün sonunda hadîs ilimlerine yönelerek meşhur bazı muhaddis ve hâfızlarla hadîs mütâlâsında bulundu. Ancak Gazâlî, bir hadîs hâfızı veya bir muhaddis mertebesine ulaşmadan henüz 55 yaşındayken vefât etmiştir.²³

C. HOCALARI²⁴:

a) *Fıkıhta Hocaları:*

- 1) İmâmu'l-Harameyn 'Abdumelik b. 'Abdillah el-Cüveynî (ö.478/1085)
- 2) Ebû Hamid Ahmed b. Muhammed er-Razekanî et-Tûsi (ö.482/1089)
- 3) Ebû'n-Nasr el-İsmâ'îlî (ö. 472/1078).

b) *Tasavvufta Hocaları :*

- 1) Ebû Ali Fazl b. Muhammed b. Ali el-Faremdî et-Tûsî (İmâm Kuşeyri'nin talebesidir, ö.477/1084)
- 2) Yûsuf es-Seccâc (ö. 480/1082)

c) *Hadîste Hocaları:*

- 1) Ebû Sehl Muhammed b. Ahmed el-Hafsi el-Mervezi (ö.466/1074)
- 2) Muhammed b. Yahya ez-Zûzeni (ö.474/1080)

23-) ez-Zebidi, *İthâf*, I,12-26; es-Subki, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, VI,199; İbn Asâkir, *Muhtasar-u Târîh-i Dimaşk*, XXIII,199; eş-Şâmî, *el-İmâmu'l-Gazâlî*, s.19-28.

24-) ez-Zebîdî, *İthâf*, I,26-28; es-Subkî, *Tabakât*, VI,190; İbn Asâkir, *Muhtasar-u Târîh-i Dimaşk*, XXIII,199; eş-Şâmî, *el-İmâmu'l-Gazâlî*, s.34; Topaloğlu, Nuri, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, Ankara 1988, s.58-88,.

3) Hâfız Ebû'l-Fityan 'Ömer b. Abdilkerim b. Sa'daveyh ed-Dehistani er-Ravvasi (ö.503/1109)

4) el-Hakim Ebû'l-Feth Nasr b. İbrahim (ö. 504/1110)

D. MEZHEBİ:

İmâm Gazâlî, fıkhıta Şâfi'î mezhebine mensûbdur. Te'lifâtında fikhî meseleleri Şâfi'î mezhebine göre yazmıştır. Ancak bazen şahsî ichtihadlarına da rastlanmaktadır. İ'tikadda ise Eş'ari Mezhebindendir.²⁵

E. ESERLERİ:

İmâm Gazâlî, yaşadığı 55 senelik ömür içinde hem kemiyet, hem de keyfiyet i'tibâriyle çok değerli eserler te'lif etmiştir. Hattâ hayatına ait günlere te'lif ettiği eserleri böldüklerinde her gününe 18 sahife gibi önemli ve bereketli bir semere ortaya çıkmaktadır.²⁶ Malesef bazı eserleri, günümüze kadar ulaşmamıştır. Ancak asrımıza kadar ulaşmış mevcut eserleri bile O'nun çok değerli ve zengin bir külliyâta sâhip olduğunu göstermeye yeterlidir.

Eserlerinin 150'den fazla olduğu nakledilir. Hattâ bunlardan bazıları 40 cild kadar tuttuğu düşünülecek olursa, Gazâlî'nin nasıl büyük bir müellif olduğu gayet bedihidir. Biz, bu çalışmamızda O'nun eserlerinden tafsilatlı olarak bahsetmeksizin sadece bazılarının isimlerini alfabetik olarak vermeye yetineceğiz.²⁷

25-) ez-Zebîdî, *İthâf*, I,18; es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, VI,188; İbn Asâkir, a.g.e., XXIII,196; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV,217.

26-) ez-Zebîdî, a.g.e., I,39.

27-) Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdillâh el-Kostantînî, *Keşfu'z-Zunûn an Esami'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, Beyrût 1402/1982, I,24; ez-Zebîdî, *İthâf*, I,56-60; es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, VI,201-205; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII,22-23; eş-Şâmî, *el-İmâmu'l-Gazâlî*, s.35.

- .1. 'Acâib-u Sun'illâh
- .2. Ahlâku'l-Ebrâr ve'n-Necâtu mine'l-Eşrâr
- .3. 'Akîdetu'l-Misbâh
- .4. Bedâi' u's-Sâni'
- .5. el-Besît
- .6. Beyân-u Fezâihi'l-İbahiyye
- .7. Beyânu'l-Kavleyni's-Şâfi'î
- .8. Bidâyetu'l-Hidâye
- .9. Cevâhiru'l-Kur'ân
- .10. el-Ecvibetü'l-Müskite ani'l-Es'ileti'l-Mubhite
- .11. Eşrâr-u Envâri'l-İlâhiyye
- .12. Eşrâr-u İttiba'î's-Sünne
- .13. Eşrâr-u Mu'âmelâti'd-Dîn
- .14. Eşrâr-u'l-Hurûf ve'l-Kelimât
- .15. Eyyuhe'l-Veled
- .16. Ğâyetu'l-Ğavr fi mesâili'd-Devr
- .17. el-Farku beyne's-Sâlih ve ğayri s-Sâlih
- .18. Fatihatu'l-'Ulûm
- .19. el-Fetâvâ
- .20. Hakîkatu'l-Kavleyn
- .21. Hakîkatu'r-Rûh
- .22. Huccetu'l-Hakk
- .23. Hulâsatu'r-Resâil ilâ 'Ulûmi'l-Mesâil
- .24. İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn
- .25. el-İktisâd fi'l-İ'tikâd
- .26. İlcamu'l-'Avâmm an 'ilmi'l-Kelâm
- .26. el-İmlâ' 'alâ müşkili'l-İhyâ'
- .27. el-Kânûnu'l-Küllî
- .28. Kânûnu'r-Rasûl
- .29. Kavâ'idu'l-'Akâid
- .30. el-Kıstâsu'l-Müstakîm
- .31. el-Kavlu'l-Cemîl fi'r-Raddi 'Alâ Men Ğayyera'l-İncîl
- .32. Kenzu'l-'Udde
- .33. Keşf-u 'Ulûmi'l-Âhîret
- .34. Kimyâu's-Sa'âdet ve'l-'Ulûm
- .35. el-Kurbetu İlallâh

36. el-Lubâbu'l-Muntehal fi'l-Cedel
37. Mahallu'n-Nazar
38. Mafsûlu'l-Hıfâf fi Usûli'l-Kıyas
39. Makâsıdu'l-Felâsife
40. el-Me'âhiz fi'l-Hılâfiyyât beyne'l-Hanefiyye ve'ş-Şâfi'iyye
41. el-Mebâdi' ve'l-Ğâyât fi Esrâri'l-Harfi'l-Meknûnât
42. el-Mecâlisu'l-Ğazâliyye
43. el-Meknûn fi'l-Usûl
44. el-Menhecu'l-A'lâ
45. Mevâhimu'l-Bâtıniyye
46. Minhâcu'l-Âbidîn ilâ Cennet-i Rabbi'l-Âlemîn
47. Mi'râcu's-Sâlikîn
48. Mişkâtu'l-Envar fi Letâifi'l-Ahyâr
49. Mi'yâru'l-İlm fi'l-Mantık
50. Mi'yâru'n-Nazar
51. Mîzânu'l-Amel
52. el-Munkızu mine'd-Dalâl ve'l-Mufsihu ani'l-Ahvâl
53. el-Mustasfa fi Usûli'l-Fıkh
54. Mükâşefetü'l-Kulûb
55. Nasîhatu'l-Mülûk
56. er-Raddu alâ men Tâ'ane
57. Risaletu'l-Aktâb
58. Risaletu't-Tayr
59. es-Sirru'l-Masûn
60. Şerh-u Dâirat-i 'Ali b. Ebî Tâlîb
61. Şifâu'l-Ğalîl fi mes'eleti't-Ta'lîl
62. Tahsînu'l-Edille
63. et-Tefrika beyne'l-İman ve'z-Zendeka
64. Tefsiru'l-Kur'âni'l-'Azim
65. Tehâfütü'l-Felâsife
66. Telbîs-u İblîs,
67. Tenbîhu'l-Ğâfilîn,
68. Telhîsu'l-Muhtasar
69. 'Unkûdu'l-Muhtasar
70. el-Vecîz fi'l-Furû'
71. Yâkûtu't-Te'vil fi Tefsîri't-Tenzil.

İKİNCİ BÖLÜM

İMÂM GAZÂLİ'NİN HADİŞÇİLİK YÖNÜ VE İHYÂ-U ULUMİ'D-DİN'İN HADİSLERİNİN TAHLİLİ

İKİNCİ BÖLÜM

İMÂM GAZÂLÎ'NİN HADİSÇİLİK YÖNÜ VE İHYÂ-U ULUMİ'D-DİN'İN HADİSLERİNİN TAHLİLİ

A. İMÂM GAZÂLÎ'NİN HADİSÇİLİK YÖNÜ:

a. İmâm Gazâlî, bir muhaddis midir?

“*İmâm Gazâlî*, kendisinin bir muhaddis olmadığını, hadîs hususunda derin bir vukûfiyete sâhip bulunmadığını; İhyâ'daki hadîslerin pek çoğunu sûfilerin ve fakîhlerin kitaplarından derlediğini; bir tek hadîsi bile rivâyet etmediğini ilim ehline yakışan bir tavır içinde itiraf etmiştir. *Gazâlî*, hadîs ilminde tam bir vukûfiyetinin olmadığını *Kânûnu't-Te'vîl* adlı kitabında şöyle belirtir: “Benim hadîs ilminde sermayem azdır.”²⁸ Bununla beraber muhaddisler, İhyâ'daki hadîsleri tedkîk etmiş ve çok az bir kısmının şazz olduğuna hükmetmiştir.”²⁹

İmâm Gazâlî'yi bir muhaddis mertebesinde değerlendirmek, bir tekellüf ve ifrât ise; O'nun hadîs ilmiyle alâkasının çok zayıf olduğunu iddiâ da bir tefrît ve tenzildir. O halde bu mevzûda ifrât ve tefrîte düşmeden İmâm Gazâlî hakkında orta yolu ve hakikati itiraf etmek yerinde olacaktır. Neticede şunu diyebiliriz ki, İmâm Gazâlî, hadîs ve rivâyet ilimlerinde belki bir hâfız veya muhaddis seviyesinde olmasa bile yine de pek çok hadîs ve rivâyetlere âşina olduğu; rivâyetleri te'lîfâtına koyarken asıl kaynaklardan değil de tâlî derecedeki eserlerden ahzettiği, hadîslerin sened ve mesnedlerini zikretmeksizin nakilde bulunduğu bilinen bir gerçektir.

28-) el-Leknevî, Muhammed 'Abdulhayy, *el-Ecvibetü'l-Fâzıla li'l-Es'ileti'l-'Aşrati'l-Kâmile*, (Tlk:A. EbûĞudde), Haleb 1384/1964, s.118 (EbûĞudde dipnotu).

29-) ez-Zebîdî, *İthâf*, I,41.

b. Gazâlî'nin Hadîs İlimleriyle İrtibatı:

İbnu'n-Neccâr (ö.643), '*Târîh*'inde *Gazâlî*'nin hadîs ilminde isnâd sâhibi olmadığını, hadîslerin sıhhat durumunu araştırmadığını ve hiç bir hadîs senedinde adının geçmediğini söyler.³⁰ *İmâm ez-Zebîdî* (ö.1205), *İbnu'n-Neccâr*'ın bu sözünü şöyle yorumlar: "Kanaatimce *İbnu'n-Neccâr*'ın bu hükmü, *Gazâlî*'nin ilk zamanlarına işaret olsa gerektir. Zîra *Gazâlî*, tahsil hayatında daha çok diğer ilimlere ihtimâm göstermişti. Ancak hayatının son zamanlarına tekabül eden yıllarda muâsırı *Abdulğâfir el-Fârisî*'nin (ö.529/1135) ifâdesiyle hadîs mütâlâsına yönelmişti."³¹

İbn Asâkir (ö.571), *İmâm Gazâlî*'nin hayatının sonlarına doğru hadîs ilmine daha ziyade ihtimâm gösterdiğini, mu'teber hadîs kitaplarını mütâlâda bulunduğunu, *Sahîh-i Buhari*'yi *Ebû Sehl İsmâ'îl el-Hafîsî el-Mervezî*'den (ö.466/1074) dînlediğini zikreder.³²

Şeyhu'l-İslâm *İbn Teymiyye* (ö.728), bu hususta şöyle der: "Gazâlî, âhir ömründe, felsefeye dair iştiğal ve sözlerin ne bir ilim, ne de yakîn ifade etmediği mülâhazasıyla gerek felâsife ile; gerekse mütekillimîn ile alâkasını kesmiştir. Bundan sonra O'nun meşguliyeti, *Sahîh-i Buhârî* ve *Müslim*'i mütâlâ etmek olmuştur."³³

Muâsırlarından *Fakîh ve Muhaddis Muhammed b. Mansur es-Sem'ânî el-Mervezî* (ö.510/1116) şöyle der: "*İmâm Gazâlî*, hayatının son yıllarında kendi beldesine döndüğünde bilhassa hadîs ilimleriyle iştiğal ederek muhaddis ve hadîs hâfızlarıyla mütâlâda bulundu. Hattâ *Hâfîz Ebû'l-Fityân Ömer b. Abdilkerim er-Revvasî*'yi (ö.503/1109) huzuruna davet ederek '*sahîhayn*'i semâ yoluyla ondan almıştır. Şayet *İmâm Gazâlî*, biraz daha yaşasaydı hadîs ilminde de mütebahhir bir şahsiyet olacak ve pek çoklarını bu ilimde müstağni bırakan bir mertebeye ulaşacaktı. Ancak *İmâm Gazâlî*, bir muhaddis ya da bir hadîs hâfızı mertebesini elde

30-) ez-Zebîdî, *İthâf*, I,26; es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, VI,200.

31-) ez-Zebîdî, a.g.e., I,26-27.

32-) *İbn Asâkir*, *Muhtasar-u Târîh-i Dimaşk*, XXIII,198.

33-) *İbn Teymiyye*, *Mecmû'u'l-Fetâvâ'l-Kübrâ*, Mısır 1408, V/42; el-Kardâvî, *el-İmâmu'l-Gazâlî beyne mâdihîhi ve nâkıdih*, s.152.

edemedi ve bir de hadîs rivâyet edebilme gibi imkâna ulaşmadan ebedî âleme irtihal etmiştir.”³⁴

c. Gazâlî, Rivâyet Kâidelerine Göre Hadîs Nakletmiş midir?

İmâm ez-Zehebî (ö.748), *Gazâlî*'nin hadîs senedlerinde adının geçtiğine dair kesin bir ittifakın olmadığını kaydeder.³⁵ Muhaddis ve târihçi *İbnu'n-Neccâr* (ö.643) da *Gazâlî*'nin hadîste isnâd sâhibi olmadığını ve kendisinin isnâdlı bir tek rivâyetinden başka senedlerde adının zikredilmediğini söyler. *İmâm es-Subkî* (ö.771) ve *İmâm ez-Zebîdî* (ö.1205) de aynı görüşlere katılırlar.³⁶

Esasında *İmâm Gazâlî*, tahsil hayatında başka ilimlere ihtimâm göstermişti. Hayatının son dönemlerine ait safhayı hadîsçi ve muâsırı olan *Abdulğafir el-Fârisî* (ö.529), şöyle anlatır: “*Gazâlî*, hayatının sonlarında Allah Rasûlünün (A.S.M.) hadîslerini dînlemek için meclisler tertip etti. Bilhassa *Buharî* ve *Müslim*'in hadîslerini mütâlâ ediyordu. Hazret, biraz daha yaşasaydı hadîs ilminde büyük bir otorite olur; pek çok ulemâyı geride bırakacak bir muhaddis makâmına ulaşabilirdi. Bununla beraber hadîs rivâyet etmemesi, O'nun için bir nakîse sayılmamalıdır. Zîra O'nun te'lif ettiği usûl ve furûât-ı dîniyeye ve hattâ sâir ilimlere dair kitapları, O'nun adını ve değerini ebedîleştirmeye yeter de artar. Hem O'nun kitaplarını tedkîk edenler, böylesine mükemmel ve muhteşem Te'lifâtın misline çok ender rastlanabileceğini ikrâr eder”³⁷

B. İHYÂ'IN HADÎS İLİMLERİ AÇISINDAN TAHLİLİ

a. İhyâ'daki Hadîslerin Sayısı:

34-) ez-Zebîdî, *İthâf*, I,12-26; es-Subkî, *Tabakâtu 'ş-Şâfi 'iyye*, VI,199; İbn Asâkir, *Muhtasar-u Târîh-i Dimaşk*, XXIII,199; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV,216; eş-Şâmî, *el-İmâmu'l-Gazâlî*. s.167.

35-) ez-Zehebî, *Siyeru'n-Nübelâ*, XIX,326.

36-) ez-Zebîdî, *İthâf*, I,26; es-Subkî, *Tabakâtu 'ş-Şâfi 'iyye*, VI,200.

37-) ez-Zebîdî, *İthâf*, I,27.

İhyâ'daki Nebevî hadîslerin sayısı yaklaşık 4760'tır. Kudsî hadîslerin sayısı ise 70 kadardır. Ayrıca pek çok sayıda mevkûf (Sahâbe'ye ait hadîsler) ile maktû' (tabi'ine ve selefe ait) âsâr mevcuttur.³⁸

b. İhyâ'daki Hadîslerin Çeşitleri ve Sıhhat Derecelerine Umûmi Bakış :

İhyâ'da kudsî, nebevî, merfû', mevkûf ve maktû' hadîsler bulunmaktadır. Sıhhat yönünden ise, sahîh, hasen, zayıf hadîslerin neveleriyle birlikte mevzû' ve aslına rastlanamıyan rivâyetler de mevcuttur.

*Gazâlî'nin İhyâ'ındaki hadîslerin bazıları müttefekun aleyh (Buhari ve Müslim'in birlikte rivâyet ettikleri), bazıları kütüb-i sitte ve diğer mu'teber hadîs kaynaklarında bulunan sahîh, hasen ve zayıf rivâyetlerle bunların nevelerine dahil edilenler olduğu gibi bir kısmı da mu'teber sayılmayan bazı kaynaklardaki hadîslerdir.*³⁹

“Ancak Gazâlî'nin tenkide maruz kalan hadîsleri, daha çok helal-haram gibi ahkâm ve fikhî meselelere müteallık olmayan, vacib bir hüküm ihtiva etmeyen fezâil, âdâb vb. gibi zayıf hadîsin istişhadında musâmaha gösterilen hususlarla alakalıdır.”⁴⁰ Buna bir misal verecek olursak, İhyâ'da Kitabu'l-‘İlm'deki 55 hadîsten 13 tanesi, sahîh veya hasen mertebesinde; geriye kalanlar da zayıf rivâyetlerdir. Ancak bu zayıf rivâyetler, ahkâm ifade etmeyen fezâil, terğib ve terhibe matuf hadîsler olup bir kısmı da satırlarda ve sadırlarda iştihar etmiş rivâyetlerdir.⁴¹

İhyâ'daki hadîslerin tamamının sahîh ya da hasen derecede olduğunu iddiâ etmek doğru değildir. Aynı şekilde bütün hadîsleri zayıf ya da mevzû' saymak da insafsızlıktır Elbette belli sayıda za'fiyeti şiddetli

38-) Bkz. İhyâ'daki hadîslere fihrist çalışması: Mahmud Said Memduh, *İs'âfu'l-Mülîhîn bi Tertîb-i Ehâdis-i İhyâ-i Ulûmi'd-Dîn*, Dâru'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Beyrût 1406/1986.

39-) ez-Zebîdî, *İthâf*, I,38.

40-) el-Kardâvî, *el-İmâmu'l-Gazâlî beyne mâdihîhi ve nâkudih*, s.151.

41-) Bkz. İmâm Gazâlî, *el-İhyâ*, I, 2-82; el-Kardâvî, a.g.e., s.151.

olan hadîslerle şâzz ve mevzû' addedilen rivâyetlere rastlamak mümkündür. Ancak bunu umumuna şâmil edemeyiz. Nitekim İhyâ'ı tedkîk edenler, açıkça müşâhade edecektir ki, içinde az sayıda bâtil rivâyet vardır. Böyle cüz'î sayıdaki za'fiyet, umumunu o kadar etkilemez.⁴²

C. ULEMÂDAN GAZÂLÎ'Yİ HADÎSCİLİK YÖNÜNDEN ELEŞTİRENLER:

Gazâlî, hadisleri senedsiz ve mesnedsiz nakletmiş olması; rivayetleri tali kaynaklardan almış olması ve bazı zayıf ya da mevzû' hadîsleri, herhangi bir kritiğe, tedkike tâbî tutmaksızın nakilde bulunması; o rivâyetlerin mevzû' addedilmesinden veya şiddetli zayıf sayılmasından haberdar olmaksızın istişhâdı sebebiyle ulemâ tarafından tenkit edilmiştir.⁴³

Bir kısım hadîs kritikçileri, *Gazâlî*'yi çok şiddetli eleştirmişlerdir. Bunlar arasında *Kâdî 'Iyâz* (ö.544), *Muhaddis İbnu's-Salah* (ö.643), *İmâm el-Mâzerî* (ö.536), *Muhammed b. el-Velid et-Turtûşî* (ö.520), *İbnü'l-Cevzî* (ö.597), *İbnü'l-Cevzî*'nin torunu *Ebu'l-Muzaffer* (ö.654), *İbnu'l-Münîr* (ö.733), *İbn Teymiyye* (ö.728), *İbn Kayyim el-Cevziyye* (ö.751), *Bedr ez-Zerkeşî* (ö.794) ve *Burhan el-Bikâ'î* (ö.775) gibi ulemâyı görmekteyiz.⁴⁴

Kâdî 'Iyâz (ö.544)'ın gördüğü ibretli bir rüyadan sonra *Gazâlî* hakkındaki tenkitlerinden vazgeçtiği nakledilir.⁴⁵

Muhaddis Hâfız *Takıyyuddîn İbnu's-Salâh* (ö.643), İhyâ'daki hadîslerin isnâdsız ve bir kısmının za'fiyeti şiddetli olduğu cihetinden ve bir de *Gazâlî*'nin mantığı usûl-ü fikhın içine sokması yönünden tenkit eder. Her ne kadar *İbnu's-Salah*, hadîs, fikh vs. ilimlerde emsali nadir bir

42-) ez-Zebidî, a.g.e., I,38

43-) ez-Zebidî, *İthâf*, I,54; eş-Şâmi, *el-İmâmu'l-Gazâlî*, s.166; el-Kardâvî, *el-İmâmu'l-Gazâlî beyne mâdihîhi ve nâkudih*, s.118-126.

44-) ez-Zebidî, a.g.e., I,55; el-Kardâvî, a.g.e., s.123.

45-) ez-Zebidî, a.g.e., I,38.

şahsiyet olarak halis niyetle tenkitte bulunmuş olsa bile; *Gazâlî*'nin konumu farklıdır.⁴⁶

İbn Teymiyye (ö.728) ve talebesi *İbn Kayyim el-Cevziyye* (ö.751) ise *İmâm Gazâlî*'nin hadîste sermayesinin ve vukûfiyetinin az olduğu yolunda eleştirirler.⁴⁷ Ancak *İbn Teymiyye*, bir başka yerde *Gazâlî* hakkında şu tavrîhte bulunur: “*Gazâlî*, âhir ömründe, felsefeye dair iştiğal ve sözlerin ne bir ilim, ne de yakîn ifade etmediği mülâhazasıyla gerek felâsife ile; gerekse mütekillimîn ile alâkasını kesmiştir. Bundan sonra O'nun meşguliyeti, Sahîh-i Buhârî ve Müslim'i mütâlâ etmek olmuştur.”⁴⁸

Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî (ö.597), kendi nazarında *İhyâ*'daki bazı tenkîde medâr şeylere dair *İ'lâmu'l-Ehyâ' bi-Eğlâtı'l-İhyâ* adında müstakil bir kitap te'lif eder. Ayrıca *Gazâlî*'nin bazı bâtil hadîsleri butlanından haberdar olmaksızın *İhyâ*'da naklettiğini ve fikhî kâidelerden ziyade bâtinî ve mükâşefeye dayalı ilimlere yer verdiğini *Telbîs-ü İblîs*⁴⁹ adlı kitabında tenkit eder.⁵⁰

İbnu'l-Cevzî'nin torunu *Ebû'l-Muzaffer* (ö.654), *Gazâlî*'nin *İhyâ*'ı sûfilerin üslûbu ve meşrebine göre yazdığını ve te'lifâtında tamamen fıkıh kâidelerini terkettiğini söylemiştir.⁵¹

Muhammed b. Ali el-Mâzerî et-Temîmî (ö.536), bir muhaddis ve Mâlikî mezhebinin fakîhlerindedir. Hadîs, fıkıh ve kelâm alanında değerli eserleri vardır. Ancak müstakil olarak yazdığı *El-Keşf ve'l-İnbâ' fi'r-Raddi ale'l-İhyâ* adlı eserinde *İmâm Gazâlî*'nin *İhyâ*'da bir kısım vâhiyattan olan hadîslere istinâd ettiğini ve bazı kelâmî konularda hakikat

46-) ez-Zebîdî, a.g.e., I,54; es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, VI,200; el-Kardâvî, a.g.e., s.122-123.

47-) ez-Zebîdî, a.g.e., I,38; el-Kardâvî, a.g.e., s.118-126.

48-) *İbn Teymiyye*, *Mecmû'u'l-Fetâvâ'l-Kübrâ*, Mısır 1408, V/42; el-Kardâvî, *el-İmâmu'l-Gazâlî beyne mâdihîhi ve nâkudih*, s.152.

49-) Bkz. *İbnu'l-Cevzî*, *Ebu'l-Ferec 'Abdurrahman b. 'Ali, Telbîs-ü İblîs*, Beyrût 1409/1989, s.149.

50-) ez-Zebîdî, *İthâf*, I,38; KâtibÇelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 24.

51-) ez-Zebîdî, a.g.e., I,38;

dışı meseleleri savunduğunu iddiâ etmektedir.⁵² *el-Mâzerî*, ehl-i ilimden biridir. Ancak her sahanın ve makâmın erbâbı farklıdır. “*Gazâlî*, tasavvuf gibi ledünnî ilimlerle dînî ilimleri mezceden mu’teber bir şahsiyettir. Hattâ -tabir câizse- *Gazâlî*, fikhî, tasavvuflaştırıcı; tasavvufu da fikhîleştirilen bir ‘allâmedir.”⁵³ Elbette *el-Mâzerî*’nin tenkitleri *Gazâlî*’yi bağlamaz. Eğer *İhyâ*’da tenkide medâr bazı şeyler varsa da bununla beraber diğer eserlerde bulunmayan o kadar değerli, latîf, hikmet buudlu şeylerin mevcut olduğunda şüphe yoktur.⁵⁴ İmâm *el-Mâzerî*’nin tenkitlerini ve tavnîhini *Tâcuddîn es-Subkî* (ö.771), *İmâm Gazâlî*’yi anlattığı hal tercemesinde genişçe ele alır.⁵⁵ Ayrıca *İmâm Muhammed Murtaza ez-Zebîdî* (ö.1205), *İhyâ*’ı şerh ve tavnîh ettiği eserinde bu meseledeki bir kısım mütâlâları nakleder.⁵⁶

Büyük Muhaddis ve Târîhçi *İmâm ez-Zehebî* (ö.748), *İmâm Gazâlî*’den bahsederken şöyle der: “*Gazâlî*, büyük bir imâmdır. Ancak âlimin hata yapmayacağına dair bir şart söz konusu değildir. Şüphesiz ki *İhyâ*, pek çok değerli şeyleri ihtiva etse de, içinde bazı bâtil hadîslerin bulunduğu bilinen bir gerçektir. Hasılı; *Allah* (c.c), *İmâm Gazâlî*’ye rahmetiyle muâmele buyursun! Zîra meşgul olduğu ve Te’lifâtta bulunduğu ilmî sahalarda, hikmet ve faziletlerde O’nun benzerine rastlamak mümkün mü? Ancak şu kadar var ki, biz O’nun mutlak surette hata ve ğalattan masum olduğunu iddiâ etmiyoruz.”⁵⁷

52-) ez-Zebîdî, a.g.e., I,54; el-Kardâvî, *el-İmâmu ’l-Gazâlî beyne mâdihîhi ve nâkîdih*, s.118-122.

53-) el-Kardâvî, a.g.e., s.15.

54-) ez-Zebîdî, *İthâf*, I,55; es-Subkî, *Tabakâtu ’ş-Şâfi’iyye*, VI,253.

55-) Bkz.es-Subkî, a.g.e., VI,287-300.

56-) Bkz. ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed el-Murtaza, *İthâfu ’s-Sâdeti ’l-Muttakin bi şerh-i İhyâ-i ‘Ulûmi ’d-Dîn*, Beyrût 1409/1989, I/55,60.

57-) ez-Zehebî, *Siyeru’n-Nübelâ*, XIX,339-340.

D. HADİS USÛLÜ VE PRENSİPLERİ AÇISINDAN İHYÂ'DAKİ HADİSLERİN TENKİDİ:

Dînin en geniş kaynağını ve şer'î delillerde Kur'an'dan sonra ikinci sırayı teşkil eden hadîsler, dîni, dünyevi ve uhrevi hayatımızda da önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu sebeple hadîs rivâyeti hususunda ulemâ, çok hassas ve titiz davranmaya îtina göstermiştir. Hattâ bu mevzûda râvîler, çok ince ve hassas mîzanlarla kritiğe tabi tutularak hadîslerin en doğru biçimde aktarılmasına çalışılmıştır.

Hadîs rivâyeti ve iktibasında bulunan kimseler, ne derece büyük allâme de olsalar, hadîs kritikçileri dediğimiz nakkad (münekkid) ve muhakkiklerin tenkîd ve değerlendirmelerinden hâlî kalmamıştır. Hadîs ve râvî kritikçileri tarafından rivâyet usûl ve prensiplerine göre bütün sened ve metinler, tenkîd ameliyesine tâbî tutularak hadîslerin asliyetinin korunması sağlanmış; diğer taraftan da dînin ve tâbîlerinin bâtil şeylere dayanarak yanlış şeylere sülûk etmemelerine îtina gösterilmiştir.

İmâm Gazâlî, büyük ve değerli bir allâme, bir Hüccetü'l-İslâm ve bir müceddid olmasına rağmen hadîs usûlü ve prensipleri açısından İhyâ'daki hadîsleri de bir takım kritik ve tahkîkâta tâbî tutulmuştur. Neticede hadîs kritikçileri, büyük İmâm hakkında da bir kısım haklı tenkitlerde bulunmuştur.

Elbette hadîs ve rivâyet prensipleri açısından İhyâ'da tenkîde medâr şeylerin varlığı sözkonusudur. Ancak bu hususta ifrât ve tefrîte gidilmeden mu'teber ehl-i hadîsin değerlendirmelerine bakmak, en uygun yol olacaktır.

Bu mevzûyla alâkalı olarak İmâm Gazâlî ve İhyâ hakkındaki eleştirilen hadis meselelerini şu şekilde sıralamamız mümkündür:

1. Gazâlî'nin hadîsleri senedsiz ve mesnedsiz nakletmesi
2. Hadîsleri, temel kaynağından değil de tâlî derecedeki kaynaklardan alması; aslı mu'teber kaynaklarda bulunamayan bazı rivayetleri isti'mâli.

3. Rivâyetleri hiçbir kiritiğe ve tahkike tabi tutmadan aynen iktibasta bulunması.

4. Bazı hadîslerin lafzen değil, ma‘nen rivâyeti.

5. Hadîslerde kelime ya da cümle olarak bir kısım takdîm-te‘hîre, ve ihtisâra rastlanması.

6. Hadîste taktî‘ yapılması.

7. Zayıf ya da Mevzû‘ (uydurma) sayılan bir kısım rivâyetlerin varlığı.

E. YAPILIN TENKİTLERİN MAHİYETİ VE ULEMÂNIN BU MEVZÛDAKİ DEĞERLENDİRMELERİ:

1- Gazâlî’nin Hadîsleri Senedsiz ve Mesnedsiz Nakletmesinin Tenkidi:

Hadîs Ulemâsının, rivâyet esnâsında metnin senedi ve mesnediyle birlikte rivâyet edilmesine çok ciddi ihtimâm gösterdiği bilinen bir gerçektir. Hattâ hadîsler, metninden önce isnâd yönünden değerlendimeye tabi tutulmuştur.

Gazâlî, diğer kitaplarında olduğu gibi İhyâ’da da naklettiği hadîslerin uzun senedîni ve mesnedini vermez. Fakat bazen hadîsi hangi sahâbînin rivâyet ettiğini ve bazen de hangi muhaddisin o hadîsi naklettiğini zikreder. Ancak bu hususta ulemâ, rivâyetin uzun senedinin verilmesini ve mesnedinin zikredilmesini esas almaları itibariyle Gazâlî’yi tenkîde tabi tutmuştur. Fakat bazı âlimler, Gazâlî’yi bu hususta ma‘zûr görmek gerektiğini beyân etmişlerdir. Bilindiği üzere *Gazâlî*, bir muhaddis olmadığı gibi sâhib-i isnâd da değildir. O’nun senetli rivâyetinin bulunmadığı ulemâca tesbit edilen bir gerçektir. Zîra *İmâm ez-Zehebî* (ö.748), *Gazâlî*’nin rivâyet kâidelerine göre isnâdlı olarak hadîs senedlerinde adına rastlamadığını kaydeder.⁵⁸ Muhaddis ve târîhçi *İbnu’n-Neccâr* (ö.643) *Gazâlî*’nin hadîste isnâd sâhibi olmadığını ve kendisinin isnâdlı bir tek rivâyetinden başka senedlerde adının zikredilmediğini

58-) ez-Zehebî, *Siyeru’n-Nübelâ*, XIX,326.

söyler. *İmâm es-Subkî* (ö.771) ve *İmâm ez-Zebidî* (ö.1205) de aynı görüşlere katılırlar.⁵⁹

Esasında *İmâm Gazâlî*, tahsil hayatında başka ilimlere ihtimâm göstermişti. Hayatının son dönemlerini muâsırı ve bir hadîsçi olan *Abdulğafir el-Fârisî* (ö.529), şöyle anlatır: “*Gazâlî*, hayatının sonlarında Allah Rasûlünün (A.S.M.) hadîslerini dînlemek için meclisler tertip etti. Bilhassa *Buharî* ve *Müslim*’in hadîslerini mütâlâ ediyordu. Hazret, biraz daha yaşasaydı hadîs ilminde büyük bir otorite olur; pek çok ulemâyı geride bırakacak bir muhaddis makâmına ulaşabilirdi.”⁶⁰ Bununla beraber isnâdlı olarak hadîs rivâyet etmemesi, O’nun için bir nakise sayılmamalıdır. Zîra O’nun te’lif ettiği usûl ve furuat-ı dîniyeye ve hattâ sâir ilimlere dair kitapları, O’nun adını ve değerini ebedileştirmeye yeter de artar. Hem O’nun kitaplarını tedkik edenler, böylesine mükemmel ve muhteşem te’lifâtın misline çok ender rastlanabileceğini ikrâr eder.”⁶¹

Fakîh olsun müfessir olsun mu’teber pek çok ulemânın, genellikle rivâyetlerin uzun sened ve mesnedlerini zikretmeksizin sadece hadîslerin metnini nakletmekle yetindikleri oldukça yaygın ve bilinen bir meseledir. Dolayısıyla *Gazâlî*, bu hususta onlarla aynı katagoride mülâhaza edilmelidir. Zîra O, pek çok ulemânın takip ettiği yola tâbî olarak muhaddis derecesine ulaşamıyan diğer musannif ve müelliflerin senedsiz ve mesnedsiz nakilde bulunmaları ruhsatını tercih etmiştir.

“Rivâyet ilmi ve prensipleri açısından muhaddis, hadîs hâfız gibi mertebeye sâhip pek çok ulemânın dehi eleştirildiği bir vâkıa ise; elbette *Gazâlî*’nin de bu mevzuda tenkide ma’rûz kalması mümkündür. Kanaatimce senedsiz hadîslerin istişhâdına çok sayıda baş vurulan kitapların tavzihi, isnadlı zikredilen eserlere nazaran daha çok îzaha ve îkaza muhtaçtır. Çünkü zayıf veya mevzû’ bir rivâyet, senediyle birlikte nakledilmiş ise böyle bir hadîsin tahkîkâtı, kabûl veya red ameliyesi gayet kolaydır. Ama bir hadîs, senedsiz nakledilmişse; üstelik günümüzde olduğu gibi ulemânın sünnet ve hadîs ilimleriyle yeterli derecede meşgul

59-) ez-Zebidî, *İthâf*, I,26; es-Subkî, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, VI,200.

60-) ez-Zebidî, a.g.e., I,27.

61-) ez-Zebidî, a.g.e., I,27.

olmadığı bir vasatta elbette bunun tahlîli ve tavrîhi oldukça zor, riskli ve hassasiyet gerektiren bir meseledir. Kendileri büyük ve değerli ulemâdan olmakla beraber *İmâm Gazâlî* (ö.505), *Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî* (ö.597), *İbn Kayyim el-Cevziyye* (ö.791), *Hâfız el-Münzirî* (ö.656), *İmâm en-Nevevî* (ö.676), *İmâm ez-Zehebî* (ö.748), *Hâfız İbn Hacer el-'Askalanî* (ö.852), *İmâm es-Suyûtî* (ö.911) gibi şahsiyetlerin kitaplarında yer yer senedsiz nakledilen hadîslere rastlamak mümkündür. Mesela, *Hüccetü'l-İslâm İmâm Gazâlî*, fıkıh, usûl, tasavvuf, kelâm, felsefe, mantık ve benzeri ilimlerde eşsiz bir şahsiyettir. Ancak hadîs ilminde müstesna tutulmaktadır. Zîra İmâm, eserlerini te'lif ettiği dönemlerde henüz hadîste rusûha ulaşmamıştı.⁶²

“Eğer şöyle bir suâl sorulsa: Mevzû' hükmündeki veya asılsız rivâyetleri mu'teber ve değerli şahsiyetlerden birisi senedsiz olarak nakletse bu vaziyet ona istinâd etmek için kâfi gelmez mi?. Cevaben deriz ki: Hayır, isnâdsız olarak bir hadîsi velev ki i'timâd edilen bir kimse dahi nakletse tedkîkâtsiz kabûl edemeyiz; hususiyle nakleden kimse, hadîs münekkidlerinden değilse asla... Zîra şahsın kadrinin yüceliği, onun her naklettiği şeyin kabûlünü gerektirmez. Nasıl ki *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*' in müellifi, kadrinin yüceliği ve büyüklüğüyle birlikte kitabında bazı asılsız hadîsleri isti'mâl etmiştir. O halde bu nevi hadîslere i'tibâr edilemez. Zîra *Hâfız el-İrâkî*'nin (ö.686) yaptığı *İhyâ*'daki Hadîslerin Tahrîci⁶³ mütâlâsından da bu netice ortaya çıkmaktadır. Kezâ, *el-Hidaye*'nin müellifi *İmâm Merğînânî* (ö.593)⁶⁴ Hanefi fakîhlerinin büyüklerinden olmasına rağmen kitabında bazı zayıf ve ğarib rivâyetleri isti'mâl etmiştir. Dolayısıyla o rivâyetlere i'timâd edilemez. Nitekim *Hâfız ez-Zeyla'î*

62-) el-Leknevî, *el-Ecvibetu'l-Fâzıla*, s.117-118 (EbûĞudde dipnotu).

63-) Meşhur muhakkik ve muhaddislerden *Hâfız Zeynüddîn 'Abdurrahim b. el-Hüseyn el-İrâkî* (ö.806), *İhyâ*'ın hadîslerinin tahrîcini yaparak h.751 yılında büyük ve hacimli bir kaç cilt tutan eser meydana getirmiştir. Eserinde rivâyetlerin uzun senedlerini ve mesnedlerini, farklı vecihlerini göstermiştir. Ancak kaynaklarına ulaşamadığı ve gözden kaçan bir kısım hadîsleri tekrar tetkik ederek ikinci bir tahrîc-tahkik çalışması yapmıştır. H.760 yılında tamamladığı bu çalışmada geniş ve hacimli kitabını da ihtisâr ederek hadîslerin uzun senetlerini hafzetmiş, ilk ravîsini, hadîsin geliş tarîkini, tahrîc eden muhaddisleri, hadîslerin sıhhat derecelerini de beyan etmek suretiyle kitabı tek cilt halinde daha istifadeli bir hale getirmiştir. *el-Muğnî an Hamli'l-Esfâr* adını verdiği bu değerli eseri, *İhyâ*'ın mevcut arapça baskılarında her hadîsin sonunda dipnot halinde bulunduğu sayfanın altında gösterilmek suretiyle okuyucu ve araştırmacılara istifade kolaylığı sağlanmıştır.

64-) Bkz. el-Merğînani, Burhanuddîn Ebu'l-Hasen 'Ali b. Ebi Bekr (ö.593h./1197m.) *el-Hidaye bi şerh-i Bidayeti'l-Mübtedi*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1410/1990.

(ö.762) ve *Hâfız İbn Hacer*'in (ö.852) *el-Hidaye'nin Hadîslerinin Tahrîci*'ni⁶⁵ mütâlâdan da bu neticenin ortaya çıkacağı müşâhade edilebilir.”⁶⁶

İlkiyâ et-Taberî (ö.504)'den de şu sözler nakledilir: “Bir âlimin, sahîh bir kitaptan bir hadîsi bularak onu rivâyet etmesi ve onunla ihticâda bulanması câizdir. Fakat bazı hadîşçiler, o kimsenin bulduğu hadîsi bizzat işitmemesi sebebiyle bu hususu câiz görmezler. Ancak bu görüş, mu'teber değildir.”⁶⁷

Bazı muhaddisler, bu konuda şöyle bir şart öne sürerler: “Muharricin gayesi, bir hadîsi sıhhatine hükmolunan mevsûk bir asıldan nakletmek ve onu rivâyet eden kimseye nisbet etmek, hadîsin illeti, garib lafızları ve fikhî hususunda malumat vermek olmalıdır.”⁶⁸

Ancak pek çokları bunu şart koşmayarak şöyle derler: “Kişinin o hadîsi naklederken, sahîhleri tahrîcde bulunan kimselerin kitaplarında olduğunu bilmesi; hadîs imâmlarından birinin o hadîsin sıhhatine delil getirmiş olması ya da ümmetin o hususta amel etmiş bulunduğunu bilmesi kâfidir.”⁶⁹

Hadîsin mu'teber kitaplardan senedsiz nakline cevâz vardır. Zira pek çok ehl-i hadis ve sair ulema, buna katılmaktadır. Fukahâdan Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-İsferâyînî (ö.418), mu'temed kitaplardan nakilde bulunmanın cevâzı hususunda icmâın vuku' bulunduğunu ve senedîn musanniflere kadar ittisalının şart koşulmadığını nakleder. Bu cevâz, bütün hadîs ve fikhî kitaplarına şamildir.⁷⁰ Kezâ İzzuddîn b. Abdisselâm (ö.660) da bu görüşü destekleyerek şöyle der: “Sahîh, mevsûk kütüb-i fikhiyeye i'timad edilmesinde ve isnâdda bulunulmasında ulemâ, bu asırda ittifak etmiştir. Çünkü sikadan rivâyette bulunmakla hasıl olan şey, onun kitabından nakletmek suretiyle de gerçekleşebilir. Bu yüzden

65-) Bkz. ez-Zeyla'i, Cemaluddîn Ebû Muhammed 'Abdullah b. Yusuf (ö.762h./1360m.), *Nasbu'r-Raye li'l-Ehadîsi'l-Hidaye*, I-IV, Mektebetu'l-İslâmi, Mısır 1393/1973.

66-) el-Leknevî, *el-Ecvibetu'l-Fâzıla*, s.33 (EbûĞudde dipnotu).

67-) es-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, s. 93.

68-) es-Suyûtî, a.g.e., s. 94.

69-) es-Suyûtî, a.g.e., s. 94.

70-) el-Leknevî, a.g.e., s.62,63.

insanlar, nahiv, lügat, tıp, ve sâir ilimlere ait bulunan kütüb-i meşhûreye sika olmaları ve tedlisten uzak bulunmaları ölçüsünde i'timâd etmişlerdir. Hattâ tedlisten uzak bulunması şartıyla küffarın kitaplarına bile müracât olunabilir. Nitekim tedlisten uzak olmaları sebebiyle lügat hususunda küffar olmalarına rağmen cahiliye araplarının şiirlerine i'timad olunmuştur. Hadîs kitaplarına gelince, onlar kütüb-i fikhiyeye ve diğerlerine nazaran i'timad ve istinâd edilmeye daha evlâdır.”⁷¹

Netice olarak diyebiliriz ki, senedsiz ve mesnedsiz nakledilen rivâyetler, eğer mu'teber hadîs kaynaklarına uygunluk arz ediyorsa, ya da ulemânın o hadîs hakkındaki tahkîkât neticesinde o rivâyetle istişhâd ve amel olunabilir hükmü verilmişse, elbette o rivâyetin senedsiz nakledilmiş olması, butlânını gerektirmez. Ancak senedsiz nakledilen bir rivâyetin, mu'teber kaynaklara mutâbakâtı yoksa veyahut muhakkiklerin o rivâyetin asılsız olduğuna hükmetmeleri söz konusuysa, o rivâyetle amel olunmayacağı ve istişhâdda bulunulmayacağı bedîhîdir.

2- Hadîsleri Temel Kaynağından Değil de Tâlî derecedeki Eserlerden Alması ve Aslı Mu'teber Kaynaklarda Bulunmayan Hadîslerin İsti'mâli.

Gazâlî'nin tenkîde tâbî tutulduğu diğer bir husus da kitabına aldığı rivâyetlerini mu'teber temel kaynaklardan değil de tâlî derecedeki kaynaklardan (tefsir, fıkıh, tasavvuf gibi) nakletmesi; dolayısıyla bu rivâyetlerin makbul kaynaklara mutâbakatının pek bulunmamasıdır.

“*Gazâlî, İhyâ* gibi nakli ilimleri de tazammun eden kitabını te'lifte hadîslere yer verirken daha çok fukahâ ve mutasavvıfların kitaplarındaki hadîslerden derleyerek istişhâdda bulunmuştur. Ayrıca hadîsleri kritiğe tâbî tutmadan aynen te'lifâtına almıştır. Dolayısıyla eserinde mu'teber hadîs kitaplarına uymayan bir kısım rivâyetlere rastlamak mümkündür. İşte bu yüzden İslâm ilim ve fikir dünyasının muhteşem ve muhkem şahsiyetlerinden olan *İmâm Gazâlî*'nin eserlerini okuyan ve O'nun büyüklüğünü kabûl eden pek çok kimse, '*keşke İmâm Gazâlî hadîs*

71-) es-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, s. 93-94.

sahasında böyle yapmasaydı' diye teessürünü ifade ediyor."⁷² Ancak bu hususta *Gazâlî*'nin özrü, daha ziyade *Ebû Tâlib el-Mekkî'nin* (ö.386) *Kûtu'l-Kulûb*'una⁷³ i'timâd ve istinadıyla hadislerini aynen ictibasından kaynaklanmaktadır.⁷⁴ Fakat cüz'î bir iki meseleden dolayı *Kûtu'l-Kulûb*'u ve *İhyâ*'ı nazar-ı i'tibârdan düşürmek, uygun bir şey değildir. Nitekim Şeyh *Ebû'l-Hasen eş-Şâzelî* (ö.939) şöyle der: "Kitâbu'l-İhyâ, insana ilim ve hikmet; *Kûtu'l-Kulûb* ise nûr kazandırır."⁷⁵

Bilindiği üzere *Gazâlî*, hadis naklinde rivâyetleri herhangi bir kritik ve tedkikât yapmaksızın almıştır. O, ilk dönemlerde hadîsten ziyade diğer ilimlere ihtimâm göstermiş; eserlerini te'lif ettiği yıllarda henüz hadîs ilminde tam bir otorite haline gelmemişti. *Gazâlî*, bu münasebetle *Kanunu't-Te'vil* kitabında şöyle der: "Benim hadîs ilmindeki sermayem azdır"⁷⁶. Ayrıca büyük İmâm'ın hayatının belli bir safhasında tasavvufa ağırlık verdiği vâkîdir. Bu sebeple *İhyâ*'da tasavvufî meseler, diğer aklî ve naklî ilimlerle iç içe hikmet ve maslahat yörüngeli olarak işlendiği görülür. Hattâ bu mevzûda şöyle bir mülâhaza yerindedir: "Her ne kadar tasavvuf yönü, fihhına gâlip gelse de -tâbîr câizse- *Gazâlî*, tasavvufu fikhîleştirmeye; fikhî da tasavvuflaştırılmaya çalışmıştır."⁷⁷ Müellif, tasavvufa yönelişini şöyle anlatır: "*Ebû Tâlib el-Mekkî'nin Kûtu'l-Kulûb*'unu⁷⁸ *Kuşeyrî*⁷⁹ ve *Hâris el-Muhasibî'nin*⁸⁰ kitaplarıyla, *Cüneyd*

72-) eş-Şâmî, *el-İmâmu'l-Gazâlî*, s.166-167.

73-) Bkz. *Ebû Tâlib Muhammed b. Ali el-Mekki*, *Kutu'l-Kulûb*, I-II, Dâr-u Sâder, Beyrût ts.

74-) Ayrıca *İhyâ*'ın diğer önemli kaynağını teşkil eden *Te'lifât* içinde *Ebû Tâlib el-Mekkî'nin İlmü'l-Kulûb*, (Thk. ve Tlk.: 'Abdulkadir b. Ahmed 'Ata), *Mektebetü'l-Kahira*, Kahira 1384/1964 ile İmâm *Kuşeyri Abdülkerim b. Hevazin'nin*, (ö.465h./1072.) *er-Risaletü'l-Kuşeyriyye fi İlmü'l-Tasavvuf*, Dâru'l-Hayr, Beyrût 1413/1993 gibi kitapları sayabiliriz. İmâm *Gazâlî*, yeri geldikçe bu kitaplardaki hadîs ve rivâyetleri aynen *İhyâ*'ına koymuştur.

75-) ez-Zebîdî, *İthâf*, I,37.

76-) el-Leknevî, *el-Ecvibetu'l-Fâzıla*, s.117-118 (EbûGudde dipnotu).

77-) el-Kardâvî, *el-İmâmu'l-Gazâlî beyne mâdihîhi ve nâkîdihî*, s.15.

78-) *Ebû Tâlib Muhammed b. 'Ali el-Mekki* (ö.386h./996m.), fakîh, va'iz ve zahid sûfîlerdendir. *Kûtu'l-Kulûb* kitabı meşhurdur. Ayrıca *İlmü'l-Kulûb* gibi kitaplarıyla çeşitli risaleleri vardır.

79-) *Ebu'l-Kâsım 'Abdülkerim b. Hevazin el-Kuşeyri en-Neysabûrî* (ö.465h./1072m.) meşhur mutasavvıf, müfessir ve dîni ilimlerde mütebahhir allamedir. Tasavvufî ağırlıklı tefsiri ve eserleri vardır. Bkz. *Ez-Ziriklî, el-A'lâm*, IV, 57.

80-) *Haris b. Esed el-Muhasibi* (ö.243h./857m.), mutasavvıfların önde gelen büyüklerindedir. Usûl ve mu'amelat-ı dîniyede derin âlim, abid ve zahid bir şahsiyettir. Dîni ilimlere ve bilhassa tasavvufa dair pek çok *Te'lifâtı* vardır. Bkz. *Ez-Ziriklî, el-A'lâm*, II,153.

*el-Bağdadi*⁸¹, *eş-Şibli*⁸², *Ebû Yezîd el-Bistami*⁸³ ve sâir sûfî meşâyihın nakledilen sözlerini mütâlâ ile tasavvufî ilimleri tahsile koyuldum.”⁸⁴ *Gazâlî*, sûfîlerin yolunda yürümüş, onların usûlünü hayatına ve eserlerine uygulamıştır. Bu sebeple O’nun hadîs sahasındaki vaziyetini bu çerçeve içinde mütâlâ etmek yerinde olacaktır.

“Bazı âlimler, *İmâm Gazâlî*’nin te’lifâtındaki hadîsleri genellikle sûfîlerin kitaplarından alması, sûfîlerin de hadîste tam bir rûsuh sâhibi olmamaları ve bir de bu mevzûda tesâhülleri sebebiyle *İmâm Gazâlî*’yi ma’zûr görürler. Zaten bu meselede denilecek doğru söz şu olmalı: Rekâik ve mev’ize kitaplarının müellifleri, zayıf hadîsleri istişhâddaki ruhsata ve cevâza binaen tesâhül göstermişlerdir. Esasen hadîs sahasında bu ruhsatı kullanmakla *İmâm Gazâlî*, daha önceki ulemâ ve müellifler gibi hareket etmiştir. Yoksa olmayan bir şeyi kendisi bid’at olarak ihdâs etmiş değildir.”⁸⁵

Gazâlî’den önce yaşamış ya da muasırı pek çok müellif, kendi te’lifâtına alacakları hadîsleri, asıl kaynaklardan değil de daha çok mevcut tefsir, fıkıh, tasavvuf gibi kitaplarda nakledilegelen rivâyetleri aynen nakil ve iktibasta bulunuyordu. Dolayısıyla bu mevzûda hadîslerin aslını, sıhhat durumunu araştırma ve bir kritiğe tabi tutma ameliyesi yaygın değildi. Hadd-i zâtında bu ameliyenin, rivâyet ve hadîs ilimlerinde vukûfiyeti olan rusûh sâhiplerinin sahasına girdiği olduğu kabul edilen bir gerçektir. İşte böyle bir vasat içinde ilmîni tamamlayan *Gazâlî*’nin rivâyet ilmi açısından hadîsle iştiğali bu minval üzere olmuştur. Diğer taraftan yaşadığı zaman ve zemindeki ilim dünyasının daha çok aklî, cedelî ve mantıkî meselelere rağbeti gibi faktörleri de dahil edecek olursak; *Gazâlî* için hadîsçilik

81-) el-Cüneyd b. Muhammed el-Bağdadi (ö.297h./910m.), sûfî dîn âlimi olarak asrında şöhret bulmuştur. Tasavvufa ve usûlu’-d-dîne dair bazı kitapları ve risaleleri vardır. Bkz. *ez-Ziriklî, el-A’lâm*, II,141.

82-) EbûBekr Dülef b. Cahdar eş-Şibli (ö.334h./946m.) Abbâsî döneminde Denbavend valisiydi. Ancak daha sonra kendisini zühd ve tasavvufa verdi. Şîr ve hikmetli sözleriyle meşhurdur. Bkz. *Ez-Ziriklî, el-A’lâm*, II,341.

83-) EbûYezid Tayfur b. İsa el-Bistami (ö.261h./875m.), kendisine Bayazid de denir. Meşhur zahid ve sûfîlerdendir. Hikmetli sözleri, batını ilim ve akaide dair kendisine nisbet edilen nakilleri yaygındır. Bkz. *Ez-Ziriklî, el-A’lâm*, III,235.

84-)el-Gazâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, *el-Munkızu mine’-d-Dalal*, (Tkd. Abdulhâlim Mahmud, trc:Salih Uçan), İst. 1990, s.166.

85-) eş-Şâmî, *el-İmâmu’l-Gazâlî*, s.167-168.

yönünden kendisini otorite haline getirebilecek bir muhîtin normal şartlar altında mevcut olmadığı görülmektedir.⁸⁶

Gazâlî'nin yaşadığı döneme kadar yaygın olan klasik hadîs öğrenme metodu yanında O'nun yaşadığı V. asırdâ hoca (şeyh) ile temas kurmadan bizzat kitaplara i'timâd ve yazılı kaynaklardan hadîs alma ve yazma usûlü ortaya çıkmıştır.⁸⁷ Nitekim Hatîb el-Bağdadi (ö.463), Ebu Abdullah es-Sûrî'nin (ö.441) eserlerini, kendisi öldükten sonra zevcesinden ödünç alıp onlardan çok şey yazmıştır.⁸⁸ İşte bu suretle hadîsleri mu'temed kitaplardan yazmaya, sıhhatini ve kaynağını beyan etmeye o devirlerde *tahrîc* deniyordu.⁸⁹ Kaynaklardaki o devrin hadîsçileri için kullanılan *harrâce*, *harrâcetü't-tehârîc*⁹⁰ gibi ifadelerin muharric gibi manaya geldiğini kabul ediyoruz. Diyebiliriz ki, ilk asırlarda hadîs öğrenmede yalnız şahıslara itibar edildiği halde, V. asırdâ bizzat kitaplara da i'tibar edilmeye başlanmıştır.

İhyâ'daki hadîslerin temel kaynaklara mutâbakâtının olmamasında Gazâlî'nin sâir müellif ve musanniflerin kitaplarına aldığı şeylere i'timâdı ve onları aynen kitabına aktarmasının rolü vardır. Arzettiğimiz gibi *Gazâlî*, bir muhaddis seviyesinde değildir. O, herşeyden önce bir fakîh ve bir mutasavvıftır. Elbette kendisinden hadîs naklinde muhaddisler gibi nakledeceği hadîsleri bir kritiğe tâbî tutması beklenilmemelidir. Ancak şu kadar var ki, İslâmın ahkâm ve şerâ'itini, hükümlerdeki incelikleri ve hikmetleri çok iyi idrak eden bir fakîh olarak *İmâm Gazâlî*, elbette kitabında naklettiği hadîslerin başta Kur'an olmak üzere İslâmın şer'î delillerine, fıkha ve usûle ait temel kâide ve prensiplere mutabık olup olmadığına dikkat ederek uygun olanları bir kıstastan geçirdikten sonra kitabına almıştır. Yoksa büyük İmâm hakkında her bulduğu tutarlı-tutarsız rivâyeti almıştır diye bir iddiâ, elbette doğru değildir. "Esasen fakîhlerin vazifesi başka; muhaddislerin vazifesi başkadır. Eğer hadîsleri

86-) eş-Şâmî, *el-İmâmu'l-Gazâlî*, s.166; el-Kardâvî, *el-İmâmu'l-Gazâlî beyne mâdihîhi ve nâkıdih*, s.150.

87-) es-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, s. 85.

88-) es-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, s. 121.

89-) es-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, s. 353.

90-) Yazılı kaynaklardan hadîs derleme şeklinde anladığımız *harrâce*, *harrâcetü't-tehârîc* kelimeleriyle ifade edilen mana, hoca sözkonusu olmadan mevcut hadîs mecmualarından yazma metodu demektir. Bilhassa h. V. ve VI. asırlarda yaygın hale gelmiştir.

eczahanedeki ilaçlara benzetirsek -ulemâdan *el-A'meş*'in (ö.148)⁹¹ dediği gibi- muhaddisler nakilci olup eczacı gibidirler. Fakîhler ise bu ilaçların hangisinin hangi derde devâ olduğunu teşhis eden tabîb hükmündedirler. Bu i'tibârla fakîh olmayan bir hadîs râvîsi, rivâyetlere dayanarak fetvâ vermeye kalkışırsa gülünç duruma düşer."⁹²

"Hasılı pek çok kimse, fakîhler ile muhaddisler arasındaki farkı bilmemektedir. Halbuki her bir sahanın ehli, uzmanı; kezâ her bir makâmın da kendine yaraşan mekâlî (sözü) vardır. Dolayısıyla biz, her bir şeyi kendi konumunda ele alarak ona göre değerlendirmeliyiz. Şayet fukahânın büyükleri, hadîs kritiğinden mücerred iseler, biz onların senedsiz olarak zikrettikleri ve herhangi bir muhaddisin tahkîkine dayandırmadıkları rivâyetleri hemen kabûl edemeyiz. Kezâ hadîs nakilcileri olan muhaddisler de eğer fikihtan mücerred iseler, elbette onların fikhî meseledeki sözlerine hemen i'tibâr edemeyiz; onları mu'teber fukahânın sözleri makâmında kabûllenemeyiz. Buna diğer ilim ve fenleri kıyas edebilirsin..."⁹³

O halde Şafiîlerin meşhur fakîhi ve aynı zamanda bütün İslâm Âleminin de medâr-ı iftiharî olan *Gazâlî*'yi bu açıdan değerlendirirsek, O'nun bir muhaddis değil de dirâyetli bir fakîh olduğunu; te'lîfâtındaki hadîsleri sâir fukahâ gibi İslâmın temel kâide ve prensipleriyle ölçüp takdîr ederek naklettiğini ve bu mevzûda seleflerinin yolunda yürüdüğünü görürüz.

Hadîslerden bazılarının mu'teber hadîs kaynaklarında bulunamaması konusunda gerek İhyâ'ın hadîslerini tahrîc eden muhakkikler; gerekse İhyâ hakkında araştırma yapanlar, şu kanaatlerini izhâr ederler: Aslı bulunamıyan hadîsler, az sayıdadır. Nitekim tahrîc ve tahkîk yapanlardan *Tâcuddîn es-Subkî* (ö.771), İhyâ'daki 5000 kadar hadîsten 943 tanesini isnâd bakımından mu'teber kaynaklardan aslını

91-) Asıl adı Süleyman b. Mîhran el-Esedi (ö.148h./765m.) olan el-A'meş, Kur'an, hadîs ve feraiz ilimlerinde meşhur ulemadandır.

92-) ez-Zeyla'î, Cemaluddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf, Nasbu'r-Raye li'l-Ehadîsi'l-Hidaye, Mısır 1393/1973, I,20 (M.Zahid el-Kevseri'nin Takdimi).

93-) el-Leknevî, *el-Ecvibetu'l-Fâzıla*, s.34 (EbûĞudde dipnotu).

bulamadığını bâblarına göre kitabında zikreder.⁹⁴ Ancak es-Subkî'den sonra tahrîc-tahkîk çalışması yapan *Hâfız Zeynuddîn el-İrâkî* (ö.806), *Hâfız İbn Hacer* (ö.852), *Kâsım b. Kutlubuğâ* (ö.879) ve *İmâm Muhammed Murtaza ez-Zebîdî* (ö.1205) gibi dirâyetli ulemâ, isnâd bakımından pek çok hadîsin kaynağına ulaşarak meseleyi vuzûha kavuşturmuşlardır. O kadar ki, geriye çok cüz'i sayıda asılsız rivâyet kalmıştır. Onlar da ciddi bir yekûn teşkil etmediği için İhyâ'ı tenzîl etmez.⁹⁵

3- Rivâyetleri Hiçbir Kiritiğe Tâbî Tutmadan Aynen İktibasta Bulunması.

Bilindiği üzere Gazâlî, hadîs naklinde rivâyetleri herhangi bir kritik ve tedkîkât yapmaksızın eserlerine almıştır. Zira O, tahsil hayatında hadîsten ziyade diğer ilimlere ihtimâm göstermiş; eserlerini te'lif ettiği dönemlerde henüz hadîs ilminde tam bir otorite haline gelmemiştir.

Hadîsleri, herhangi bir kritiğe tâbî tutmadan nakletmesi meselesine gelince; arzettiğimiz gibi *Gazâlî*, bir muhaddis seviyesinde değildir. O, herşeyden önce bir fakîh ve mutasavvıftır. Elbette kendisinden hadîs naklinde muhaddisler gibi davranması beklenemez. Kezâ naklettiği hadîsleri bir kritiğe tâbî tutması da ayrı ilim ve vukûfiyet gerektirin konudur. Ancak şu kadar var ki, İslâmın ahkâm ve kavâidîni, hükümlerdeki incelikleri ve hikmetleri çok iyi bilen bir fakîh olarak *İmâm Gazâlî*, elbette kitabına koyacağı hadîslerin başta Kur'an olmak üzere İslâmın şer'î delillerine, fıkha ve usûle ait temel kâide ve prensiplere mutâbık olup olmadığına dikkat ederek uygun olanları bir kıstastan geçirdikten sonra kitabına almıştır. Yoksa büyük İmâm hakkında her bulduğu tutarlı-tutarsız rivâyeti, tamamen kritiğe tâbî tutmaksızın almıştır diye bir iddiâ elbette doğru olmaz.⁹⁶ Kaldı ki fakîhlerin vazifesi başka; muhaddislerin vazifesi başkadır. Eğer hadîsleri eczahanedeki ilaçlara

94-) Bkz.es-Subkî, *Tabakâtu 'ş-Şâfi'iyye*, VI,287-389.

95-) Bkz. ez-Zebîdî, *İthâf*, I,55-56.

96-) el-Kardâvî, *el-İmâmu 'l-Gazâlî beyne mâdihîhi ve nâkîdih*, s.153.

benzetirsek; muhaddisler, nakilci olup birer eczacı gibidir. Fakîhler ise bu ilaçların hangisinin hangi derde devâ olduğunu teşhis eden tabîbler hükmündedir. Bu yüzden fakîh olmayan bir hadîs râvîsi, rivâyetlere dayanarak fetvâ vermeye kalkışırsa gülünç duruma düşer.”⁹⁷

Hasılı bazı problemler, fakîhler ile muhaddisler arasındaki farkı bilmemekten kaynaklanıyor. Her mesleğin kendine göre ehli, ustası olduğu gibi; her bir makâmın da kendine yaraşan mekali (sözü) vardır. Dolayısıyla biz, her bir şeyi kendi konumunda ele alarak kendi mertebesinde değerlendirmeliyiz. Şayet fukahânın büyükleri, hadîs kritiğinden mücerred iseler, biz onların senedsiz olarak zikrettikleri ve herhangi bir muhaddisin tahkîkine dayandırmadıkları rivâyetleri hemen kabûl edemeyiz. Kezâ hadîs nakilcileri olan muhaddisler de eğer fikihtan mücerred iseler, elbette onların fikhî bir meseledeki sözlerine hemen i'tibâr edemeyiz; onları mu'teber fukahânın sözleri makâmında kabûllenemeyiz. Buna diğer ilim ve fenleri kıyas edebilirsin.⁹⁸

O halde meşhur mutasavvıf, mütekellim (kelâmcı) ve dirâyetli bir fakîh olarak bütün İslâm Âleminin de medâr-ı iftihar *Gazâlî*'yi bu açıdan değerlendirirsek, te'liflerindeki hadîsleri, kendisinden önceki fukahânın kitaplarına almasına ittibâ etmekle bu mevzûda seleflerinin yolundan yürüdüğünü görürüz. “Hattâ fıkıh ve usûl hocası *İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî*, hadîs ilimleri yönünden *Gazâlî*'den daha fazla tenkid edilmiştir. Hadd-i zatında *Gazâlî*, hadîsçilik yönünden hocasından daha ileri seviyeye ulaşmıştı. Öyle ki, *Gazâlî*'nin tenkide maruz kalan hadîsleri, daha çok helal-haram gibi ahkâm ve fikhî meselelere müteallik olmayan, vacib bir hüküm ihtiva etmiyen fezâil, âdâb vb. gibi zayıf hadîsin istişhadında musâmaha gösterilen hususlarla alakalıdır.”⁹⁹ Buna bir misal verecek olursak, *İhya*'da *Kitabu'l-İlm*'deki 55 hadîsten 13 tanesi, sahîh veya hasen mertebesinde; geriye kalanlar da zayıf rivâyetlerdir. Ancak bu zayıf rivâyetler, ahkâm ifade etmeyen fezâil, terğib ve terhibe matuf hadîsler olup bir kısmı da satırlarda ve sadırlarda iştihar etmiş rivâyetlerdir.¹⁰⁰

97-) ez-Zeyla'i, Cemaluddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf, Nasbu'r-Raye li'l-Ehadîsi'l-Hidaye, Mısır 1393/1973, I,20 (M.Zahid el-Kevseri'nin Takdimi).

98-) el-Leknevî, *el-Ecvibetu'l-Fâzıla*, s.34 (EbûĞudde dipnotu).

99-) el-Kardâvî, *el-İmâmu'l-Gazâlî beyne mâdihîhi ve nâkıdih*, s.151.

100-) el-Kardâvî, a.g.e., s.151.

Tacüddin es-Subki, o döneme ait bir değerlendirmeyi şu şekilde nakleder: “İmâmu’l-Harameyn’in babası Abdullah b. Yûsuf el-Cüveynî (ö.438), kendisi Şafiî mezhebinden olmasına rağmen mezhebe bağlı kalmadan sahîh hadîslere dayanan *el-Muhît* isiminde bir fıkıh kitabı yazar. Ancak muâsırı İmâm el-Beyhakî (ö.458), bu kitabı tetkik eder ve müellife uzun bir mektup yazar. Mektubunda, hadîs ilminde en büyük arzusunun ilk başta sahîh hadîslerle sakim haberleri temyiz etmek olduğunu ifade eder. Devrindeki bazı âlimlerin meseleler karşısında bildikleri hadîslerin sadece lafızlarına (metinlerine) göre hüküm vermelerinden ve te’vil edemeyecekleri bir hadîs gösterilse, eskilerin kitaplarına bakarak o hadîsin illetli olduğunu söylemeye kalktıklarından yakınıyor. Hadîs ilmini iyi bilseler, hadîslerin sahîhini, zayıfını tefrik ederler; görüşlerine uygun da olsa, delil saydıkları bir çok hadîsten vazgeçerlerdi; zayıf ve mechul râvîlerin rivayetleriy amel etmeme hususunda imamlarına uyarlardı, der.”¹⁰¹ el-Beyhakî’nin bu tahlilinden anlaşılıyor ki, devrinde bazı muhaddisler ve bir kısım fukaha, hadîsleri görüşlerinin isbatı sadedinde kullanıyorlar. Gerçek bir hadîsçi için lüzumlu olan tenkid ameliyesine sahip değillerdi. Delil saydıkları zayıf hadîse karşı sahîh bir hadîs getirildiği zaman te’vile kaçmak zorunda kalıyorlardı. Dolayısıyla hadîs tenkidine vukufiyeti olmayan muhaddisler ve fakihler, ne kadar çok hadîs metni bilseler de hadîslerle hüküm vermede hataya düşebilirler. O halde hadîslerle amel etme ve hüküm istinbat etme, sadece ehliyetli kimselere mahsustur.¹⁰²

Eğer rivâyet kaidelerine göre hadîsleri, herhangi bir kritiğe tabi tutmadan nakletmek, bir usûlsüzlük ise, ilk başta Hücetü’l-İslâm’dan önceki fukaha ve mutasavvıflar, bu hataya düşmüşlerdir. Çünkü Gazâlî, onların kitaplarından aldığı şeyleri nakletmiştir. Sufilerin rekâik hususundaki zayıf hadîslerde tesâhülleri, bilinen bir meseledir. Fukahaya gelince, onlar da sufilerin düştüğü mezkur hataya düşmekten kurtulamamıştır. Nitekim fukahanın kitaplarının içinde senedsiz, mesnedsiz, mu’allak ve sâbit olmayan pek çok rivâyet vardır. Hatta bu mevzûda pek çok tefsir kitapları dahi sahîh ve sâbit olmayan hadîsler ve

101-) es-Subkî, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, V, 78.

102-) Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, s. 177, 178.

isrâiliyyattan hâlî kalmamıştır. Kaldı ki, bir kısım hadîs kitaplarında bile hadîs olarak nakledilen fakat merdûd, mevzû' addedilen bazı rivâyetler tesbit edilmiştir. Sahîhi, sahîh olmayandan; makbûlü, merdûd olandan ayırmak, ancak Allah'ın (C.C.) kendilerine rivâyet¹⁰³ ve dirâyet¹⁰⁴ ma'rifeti verdiği muhakkıkîne mahsustur. Gazâlî'nin tahsil hayatının ilmî bünyesi ve bulunduğu ortamdaki ilim ve kültürün bir neticesi olarak O'nun bu hususta vukûfiyet kazanmaya imkanı olmadığını söyleyebiliriz.¹⁰⁵

Hasılı, terğîb, terhîb ve fezâile dair zayıf hadîsler, za'fları beyân olunmaksızın rivâyet edilebilir.¹⁰⁶

4- Bazı Hadîslerde Lafzen Değil, Ma'nen Rivâyette Bulunması:

Hadîslerin bir kısmının lafzen değil de ma'nen rivâyetlere mutâbık olmasına gelince; Gazâlî'nin hadîslerin asıl kaynağı hakkında herhangi bir araştırma yapmadığını yukarıda arzettik. O, daha çok iktibasta bulunduğu kitaplarda nasıl geldiyse, o haliyle nakilde bulunmuştur. Fukaha ve sufilerin de tesâhülleri sebebiyle ve bir de ma'nen rivâyetteki ruhsat ve cevaza binaen pek çok hadîsin lafzen değil, ma'nen rivâyet olarak

103-) İlm-u Rivâyeti'l-Hadîs: Hadîslerin naklini konu alan bu ilim dalı, hadîs metinlerinin yazılması, ezberlenmesi, rivâyeti, manaları, ahkamı, senedlerinin tedkiki ve sıhhat derecelerinden bahseder. Kısaca rivâyeti'l-hadîs ilmi, bu umumi kaidelerin hadîsler üzerinde tatbiki ile değer hükümlerine göre hadîslerin rivâyet, tedvin ve tasnifiyle alakalıdır.Bkz. es-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, s. 24.

104-) İlm-u Rivâyeti'l-Hadîs: Hadîslerin naklini konu alan bu ilim dalı, hadîs metinlerinin yazılması, ezberlenmesi, rivâyeti, manaları, ahkamı, senedlerinin tedkiki ve sıhhat derecelerinden bahseder. Kısaca rivâyeti'l-hadîs ilmi, bu umumi kaidelerin hadîsler üzerinde tatbiki ile değer hükümlerine göre hadîslerin rivâyet, tedvin ve tasnifiyle alakalıdır.Bkz. es-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, s. 24.

104-) İlm-u Dirayeti'l-Hadîs: Sened ve metnin ahvalinden bahseden kaideler ilmidir. Ana hatları ile şu konuları içerir: İlk kaynağından itibaren hadîs metinlerini nakletme kuralları, hadîsi öğrenip bir başkasına öğretirken râvînin kullandığı metodlar, senedindeki ittisal ve inkıta' bakımından rivâyetin çeşitleri, kabul ve reddediliş yönünden rivâyet edilen metnin hükümleri, cerh ve ta'dil noktasından râvîlerin durumları, tasnif ediliş metodlarına göre hadîs kitaplarının özellikleri, kısacası makbûl ve merdudu bilmek bakımından râvî ve merviden bahseden ilmidir. Kısaca dirayeti'l-hadîs ilmi, hadîslerin sıhhat derecelerini ölçmeye yarayan sened ve metinle ilgili genel prensipleri tesbit eder. Bkz. es-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, s. 24.

105-) el-Kardâvî, *el-İmâmu'l-Gazâlî beyne mâdihîhi ve nâkıdih*, s.151,152.

106-) Na'im, Ahmed, *Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, Ankara 1984, s.293.

kitaplarda bulunması, söz konusu olmuştur. Elhasıl, Müellifimiz de tali derecedeki bu kaynaklara ittiba etmekle onlardaki mevcut bir kısım ma'nen rivâyetleri, İhya'nda nakletmiştir. Ancak arzettiğimiz gibi, ulema, Gazâlî'yi, diğer müelliflere i'timâdı, istinadıyle rivâyetlerini kitabına nakletmiş olması ve bir de ma'nen rivâyetteki ruhsata, vüs'ate ve cevaza binaen mazur görmekte dirler.

İhyâ'da bir kısım hadîsler lafzen, diğer bir kısmı da ma'nen mu'teber hadîs kaynaklarına uygunluk arzeder. Esasen Gazâlî hadîste öZRÜNÜ beyân ederek bu ruhsatı tercih etmiştir.¹⁰⁷ Bu, gerek hıfzından olsun gerekse iktibasta bulunduğu bir Te'lîfâtan olsun ma'nen rivâyetdeki cevâza, ruhsata ve genişliğe binaen başvuru lan bir husustur. Haddi zatında ma'nen rivâyete Sahâbeden, Tâbî'in ve cumhûr-u seleften pek çokları cevâz vermişlerdir.¹⁰⁸

5. Lafızlarda Takdîm-Te'hîrlere ve İhtisâra rastlanması:

İhyâ'da bazı hadîsler lafzen, bazıları da ma'nen mu'teber hadîs kaynaklarına uygunluk arzeder. Esasen Gazâlî hadîste öZRÜNÜ beyân ederek bu ruhsatı tercih etmiştir.¹⁰⁹ Bu, gerek hıfzından olsun gerekse iktibasta bulunduğu bir eserden olsun ma'nen rivâyetdeki cevâza, ruhsata ve genişliğe binaen başvuru lan bir husustur. Haddi zatında ma'nen rivâyete Sahâbeden, Tâbî'in ve cumhûr-u seleften pek çokları cevâz vermişlerdir.¹¹⁰

Bazı hadîslerde kelime ya da cümle olarak bir kısım takdîm veya te'hîrlere rastlanması hususunda ise ma'nen rivâyete cevâz olduğu gibi

107-) ez-Zebîdî, *İthâf*, I,66.

108-) Bkz. es-Suyûtî, *Tedribu'r-Ravî şerh-u Takribi'n-Nevevi*, s.299-302; Hatîb el-Bağdadi, Ebû Bekr Muhammed b. 'Alî, *el-Kifâye fî 'İlmi'r-Rivâye*, Beyrût 1406/1986, s. 232-247; Na'im, Ahmed, *Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, Ankara 1984, I,458-467; Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Terüme ve Şerhi*, Ankara 1989, I,103-109; ez-Zebîdî, *İthâf*, I,66-69.

109-) ez-Zebîdî, *İthâf*, I,66.

110-) Bkz. es-Suyûtî, a.g.e., s.299-302; el-Bağdadi, a.g.e., s. 232-247; Na'im, Ahmed, a.g.e., I,458-467; Canan, İbrahim, a.g.e., I,103-109; ez-Zebîdî, a.g.e., I,66-69.

rivâyette bir kısım takdîm-te'hîrlerin bulunmasına belli şartlar dahilinde ruhsat verilmiştir.¹¹¹

Hadîslerin bazen ihtisâr yapılarak nakledilmesine gelince, bazı muhaddisler, hadîsi ihtisâr ederek rivâyette bulunmakta bir mahzur görmemiştir. Ancak buna cevâz verenler, hadîsin mânâsının ihlal edilmemesini ve ifâde ettiği delaletin vazîh olmasını ve bir de rivâyet edenin âlim-ârif olmasını şart koşarlar.¹¹²

6. Hadîs'te Takti' Yapılması:

Musannifin hadîsin tamamını değil de takti' yaparak bir parçasını rivâyet etmesi, cevâza daha muvafiktir sayılmaktadır. Zîra büyük hadîs imâmılarından *İmâm Mâlik*, *İmâm Buhari*, *Ebû Davud*, *Tirmizi*, *Nesai*, *Ahmed b. Hanbel* ve daha başkaları takti' yapmayı belli kurallarda uygun bularak rivâyetlerinde tatbik etmişlerdir.¹¹³ Ancak İbnu's-Salah, "Takti' yaparak rivâyette bulunmak, kerahetten hali değildir " der.¹¹⁴ İmâm es-Suyûfî, İbnu's-Salah'ın bu görüşüne katılmaz. Zîra İmâm Mâlik ve İmâm Buhari gibi pek çok hadîs imâmınının takti'e başvurdukları vâkîdir. Dolayısıyla İmâm es-Suyûfî de bu hususun cevâzına kâildir.¹¹⁵ Hafîb el-Bağdâdî, hadîste takti'in cevâz yönünün daha yaygın olduğunu belirttikten sonra bazı rivâyetlerle de bu hususu şöyle delillendirir: Abdulaziz b. Ca'fer'den Ebû Bekr el-Hallâl'in bizzat İmâm Ahmed b. Hanbel'i hadîs rivâyetinde takti' yaparken gördüğünü nakleder.¹¹⁶

111-) es-Suyûfî, a.g.e., s.300 vd.; Naim, Ahmed, a.g.e., I,460; el-Bağdadi, a.g.e., s.243.

112-) es-Suyûfî, a.g.e., s.303.

113-) es-Suyûfî, a.g.e., s.303-304; el-Bağdadi, a.g.e., s.228.

114-) İbnu's-Salah, Ebû 'Amr 'Osman b. 'Abdirrahman eş-Şehrezuri, '*Ulumu'l-Hadîs*, (Thk. ve Şrh. Nuruddîn 'İtr), Dımaşk 1404/1984, s.217.

115-) es-Suyûfî, *Tedrib*, s.303.

116-) el-Bağdadi, *el-Kifâye fi 'İlmi'r-Rivâye*, s.228.

7. Zayıf ya da Mevzû' Rivâyetler:

Bilindiği üzere Gazâlî, hadîs naklinde rivâyetleri herhangi bir kritik ve tedkîkât yapmaksızın Te'lifâtına almıştır. Zîra tahsil hayatında hadîsten ziyade diğer ilimlere ihtimâm göstermiş; eserlerini te'lif ettiği dönemlerde henüz hadîs ilminde tam bir otorite haline gelmemiştir. *Gazâlî*, bu münasebetle *Kanunu't-Te'vil* kitabında s. 16'da şöyle der: "Benim hadîs ilmindeki sermayem azdır". Dolayısıyla kitaplarında -bilhassa *İhyâ*'da babların ekserisinde- zayıf ve mevzû' hadîslere rastlamak mümkündür. Ama bu hususta *Gazâlî*'nin özrü, daha ziyade kendisinden önceki eserlere i'timad ve istinadıyla hadîsleri iktibasından kaynaklanmaktadır. İşte bu sebeple hadîs kritikçilerinden bazı muhaddisler, bu nevi hadîslerin tahrîcine ve beyânına çalışarak *Gazâlî* gibi değerli şahsiyetlerin ilimlerdeki üstün vaziyetine i'timatla kitaplarında mevcut olan bir kısım zayıf ya da mevzû' hadîslere karşı okuyucuyu haberdar etme cihetine gitmişlerdir."¹¹⁷

"*Gazâlî*, *İhyâ* gibi nakli ilimleri de tazammun eden kitaplarını te'lifte hadîslere yer verirken daha çok fukahâ ve mutasavvıfların kitaplarındaki hadîslerden derleyerek istişhâdda bulunmuştur. Ayrıca hadîsleri kritiğe tâbî tutmadan aynen almıştır. Dolayısıyla eserlerinde sahîh, hasen ve zayıf hadîslerle birlikte bazı mevzû' addedilen rivâyetlere az da olsa rastlanmaktadır. İşte bu yüzden İslâm ilim ve fikir dünyasının muhteşem ve muhkem şahsiyetlerinden olan *İmâm Gazâlî*'nin eserlerini okuyan ve O'nun büyüklüğünü kabûl eden pek çok kimse "keşke *İmâm Gazâlî* hadîs sahasında böyle yapmasaydı" diye teessürünü ifade ediyor."¹¹⁸

Ancak bu hususta *Gazâlî*'nin özrü, daha ziyade *Ebû Tâlib el-Mekkî*'nin (ö.386) *Kûtu'l-Kulûb*'u¹¹⁹ gibi kitaplara i'timadıyla hadîsleri iktibasından kaynaklanmaktadır.¹²⁰ İşte bu sebeple hadîs kritikçilerinden

117-) el-Leknevî, *el-Ecvibetu'l-Fâzıla*, s.117-118 (EbûĞudde dipnotu).

118-) eş-Şâmî, *el-İmâmu'l-Gazâlî*, s.166-167.

119-) Bkz. EbûTâlib Muhammed b. Ali el-Mekki, *Kutu'l-Kulûb*, I-II, Dâr-u Sâder, Beyrût ts.

120-) Ayrıca *İhyâ*'ın diğer önemli kaynağını teşkil edenler EbûTâlib el-Mekki'nin *İlmu'l-Kulûb*, (Thk. ve Tlk.: 'Abdulkadir b. Ahmed 'Ata), Mektebetu'l-Kahira, Kahira 1384/1964 ile İmâm Kuşeyri (Abdulkerim b. Hevazin, ö.465h./1072.)'nin *er-Risaletu'l-Kuşeyriyye fi İlmi't-*

bazı muhaddisler, bu nevi hadîslerin tahrîcine ve beyânına çalışarak *Gazâlî* gibi değerli şahsiyetlerin ilimlerdeki üstün vaziyetine i'timatla kitaplarında mevcut olan bir kısım zayıf ya da mevzû' hadîslere karşı okuyucuyu haberdar etme cihetine gitmişlerdir..."¹²¹.

"Eğer şöyle bir suâl sorulsa: "Mevzû' hükmündeki veya asılsız hadîsleri mu'teber ve değerli şahsiyetlerden birisi senedsiz olarak nakletse bu vaziyet ona istinâd etmek için kâfi gelmez mi?". Cevaben deriz ki: "Hayır, isnâdsız olarak bir hadîsi velev ki i'timâd edilen bir kimse dahi nakletse tedkîkâtsiz kabûl edemeyiz; hususiyle nakleden kimse, hadîs münekkidlerinden değilse asla... Zîra şahsın kadrinin yüceliği, onun her naklettiği şeyin kabûlünü gerektirmez. Nasıl ki *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*' in müellifi, kadrinin yüceliği ve büyüklüğüyle birlikte kitabında bazı asılsız hadîsleri isti'mâl etmiştir. O halde bu nevi hadîslere i'tibâr edilemez. Nitekim *Hâfız el-İraki* (ö.686)'nin yaptığı *İhyâ'daki Hadîslerin Tahrîci mütâlâsından* da bu netice ortaya çıkmaktadır. *Kezâ, el-Hidaye*'nin müellifi *İmâm Merğınani* (ö.593),¹²² Hanefî fakîhlerinin büyüklerinden olmasına rağmen kitabında bazı zayıf ve ğarib rivâyetleri isti'mâl etmiştir. Dolayısıyla o rivâyetlere i'timâd edilemez. Nitekim *Hâfız ez-Zeyla'i* (ö.762) ve *Hâfız İbn Hacer*'in (ö.852) *el-Hidaye'nin Hadîslerinin Tahrîci*'ni¹²³ mütâlâ ve değerlendirmelerinden de bu neticenin ortaya çıktığı müşâhade edilebilir."¹²⁴

Hadîslerin bir kısmının sahîh, hasen gibi mertebelerde olmakla birlikte diğeri bir kısmının ise zayıf (za'fiyeti az ya da şiddetli) derecede olmasına gelince, hadîs ulemâsının ekserisi, sahîh olmayan rivâyetlerin terğib ve terhibde isti'mâline cevâz vermiştir.

İmâm Zebîdî şöyle der: "İhyâ'da sahîh olmayan pek çok hadîs var diye İmâm Gazâlî'ye hücum edilmemeli; zîra terğib ve terhib için zayıf

Tasavvuf, Dâru'l-Hayr, Beyrût 1413/1993 gibi kitapları sayabiliriz. İmâm Gazâlî, yeri geldikçe bu kitaplardaki hadîs ve rivâyetleri aynen *İhyâ'*ına koymuştur.

121-) el-Leknevî, *el-Ecvibetu'l-Fâzıla*, s.118 (EbûĞudde dipnotu).

122-) Bkz. el-Merğınani, *Burhanuddîn Ebu'l-Hasen 'Ali b. Ebi Bekr* (ö.593h./1197m.) *el-Hidaye bi şerh-i Bidayeti'l-Mübtedi*, I-IV, Beyrût 1410/1990.

123-) Bkz. ez-Zeyla'i, *Cemaluddîn EbûMuhammed 'Abdullah b. Yusuf* (ö.762h./1360m.), *Nasbu'r-Raye li'l-Ehadîsi'l-Hidaye*, I-IV, Mısır 1393/1973.

124-) el-Leknevî, a.g.e., s. 33.

hadîslerin istimaline cevâz vardır.”¹²⁵ Nitekim terğîb, terhîb ve fezâile dair zayıf hadîsler, za’fiyeti beyân olunmaksızın rivâyet edilebilir.¹²⁶

“Bununla beraber hatıra şöyle bir suâl gelebilir: “Neden pek çok mu‘teber âlimler ve fakîhler te’lîfât ve tasnifatında zayıf ya da mevzû‘ hükmündeki hadîslere yer veriyorlar? Kendileri büyük ve değerli ilim erbâbı olmalarına, ilimlerinin genişliğine rağmen hadîslerin isnâdını bir tenkîde tâbî tutmuyorlar?”. Cevaben derim ki: “Esasen onlar, hadîslerin mevzû’ (ya da şiddetli derecede zayıf) olduğunu bilerek kitaplarına almış değillerdir. Bilakis o rivâyetleri mervi zannetmeleri ve bir de senedlerinin tenkîdini hadîs münekkidlerine havale etmeleri söz konusudur. Zîra hadîs tenkîdi yapmak, kendilerini aşan bir meseledir. Kaldı ki o müellif ya da musanniflerin rivâyetlerin keyfiyetini araştırıp bir kritiğe tâbî tutmaları kendilerine düşen bir vazife de değildir. O mesele, ancak hadîs hamelelerinin vazifelerindedir...”¹²⁷

“Şayet asılsız rivâyetleri nakledenler, doğru, müstakim kimselerden ise, onların böyle yalan-yanlış rivâyetleri nakletmesi garipsenmez mi?”. Biz de cevaben deriz ki: “Onların mütedeyyin kimselerden olması sebebiyle bu nevi şeyin onlardan sadır olması garip görülmemelidir. Çünkü onlar, kesinlikle bu nevi rivâyetleri yalan-yanlış şeyler olduğunu bile bile nakletmiş değiller. Ancak şu var ki, onlar bu hususta başkalarının nakledegeldiği şeylere kapılmakla hataya düştüler. Ayrıca kendileri muhaddis mertebesinde olmadıkları gibi naklettikleri rivâyeti herhangi bir hadîs kritikçisine dayandırmış da değiller. O halde bu meselede nokta-i nazar, muhaddislerin değerlendirdiği neticedir, başkalarınıninki değil...”¹²⁸

Bazı ulemâ, her ne kadar zayıf isnâdla gelmiş olsa da metni makbûl ve fukahânın kendisiyle amel ettiği hadîsleri, hiç tereddüt etmeden kitaplarına almışlardır. Zîra zayıf bir hadîs, ümmet ve fukahâ indinde makbûl bulunmuş ve ma’mûlun bih haline gelmişse, artık o hadîse zayıf nazarıyla bakılmayacağına; bilakis sahîh veya hasen mertebelerinden bir

125-) ez-Zebîdî, *İthâf*, I,38.

126-) Na‘im, Ahmed, *Tecrîd*, s. 293.

127-) el-Leknevî, *el-Ecvibetu 'l-Fâzıla*, s.35.

128-) el-Leknevî, a.g.e., s.34 (EbûĞudde dipnotu).

kategoride değerlendirileceğine pek çok ulemâ ve ehl-i hadîs, müttefiktir.¹²⁹

Hadîslerden bazılarının mu'teber hadîs kaynaklarında bulunamaması hususunda gerek İhyâ'ın hadîslerini tahrîc eden muhakkikler, gerekse İhyâ hakkında araştırma yapanlar, şu kanaatlerini izhâr ederler:Aslı bulunamıyan hadîsler az sayıdadır. Nitekim tahrîc ve tahkîk yapanlardan *Tâcuddîn es-Subkî*, İhyâ'daki 5000 kadar hadîsten 943 tanesini isnâd bakımından mu'teber kaynaklardan aslını bulamadığını bablarına göre kitabında zikreder.¹³⁰ Ancak es-Subkî'den sonra tahrîc-tahkîk çalışması yapan *Hâfız Zeynuddîn İraki*, *Hâfız İbn Hacer*, *Kasım b. Kutluboğa*, *İmâm Muhammed Murtaza ez-Zebîdî* gibi dirâyetli ulemâ, isnâd bakımından pek çok hadîsin kaynağına ulaşarak tavzîh etmişler, geriye çok cüz'i sayıda asılsız rivâyet kalmıştır.

İhyâ'da zayıf ve mevzû hadîslerin de belli sayıda bulunduğu dair ulemânın yönelttiği tenkitlere *Allâme Abdulkadir b. Şeyh el-Ayderus* (ö.1038), İhyâ'ın fezâiline dair yazdığı risalesinde şöyle der: "*Gazâlî*"nin İhyâ'da zikrettiği rivâyetlerin ekserisi mevzû hadîs değildir. Zîra *Hâfız İraki*'nin yaptığı tahrîc çalışması buna delildir. Öyle ki mevzû sayılabilecek rivâyetler, gayet az sayıdadır. Bunlar da müelifin başkalarından yaptığı nakiller sebebiyle onlara tâbî olmasındandır. İçinde zayıf hadîslerin bulunduğu meselesine gelince, bu da İhyâ'ın kıymetini düşürecek bir özür sayılmaz. Zîra bilinen bir kâidedir ki, zayıf hadîslerle fezâil, terğib-terhib ve rekâik gibi hususlarda amel olunabileceğine dair cevâz ve ruhsat söz konusudur. Kaldı ki daha önceki ulemâ, fıkıh kâideleri ve ahkâm hususunda bile çok sayıda zayıf hadîsleri kitaplarına almıştır. Elbette tamamen bir fıkıh ve ahkâm kitabı olmayan, daha çok fezâil ve rekâik meselelerini içeren İhyâ'daki hadîslerin içinde belli sayıda zayıf olanları, onu kıymetten düşürmeyecek bir kusurdur."¹³¹

"*Hâfız İbn Kesir*, *İmâm Gazâlî* ve kitabı *İhyâ* hakkında şunları söyler: "*Gazâlî*"nin te'lif ettiği *İhyâ-u 'Ulûmi'd- Dîn* fevkaladedir. Öyle ki

129-) el-Cessâs, Ebu Bekr Ahmed er-Razi, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Beyrut 1993/1414, I,522.

130-) Bkz.es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, VI,287-389.

131-) el-Gazâlî, *el-İhyâ*, V,8.

dîni ilimlerin pek çoğunu içinde toplamakta, bilhassa tasavvuf gibi, kalbin ve ruhun fonksiyonları gibi manevi pek çok letaifi ve hususiyetleri de içinde mezceden bir hikmetler mecmuasıdır. Fakat İhyâ'ın içinde bazen garib, münker ve mevzû' hadîslere -diğer bir kısım furu' kitaplarında sıkça rastlandığı gibi- rastlamak mümkün. Ancak rekâik, terğib-terhib gibi konularda yazılan eserlerdeki bu tür hadîslerin halli ve tavzîhi, ahkâm ve akâide dair yazılanlara nazaran daha kolaydır”¹³²

“Esasen *İmâm Gazâlî*, ‘İhyâ’da ele aldığı her hangi bir meseleyi isbat etmek veya bir prensibi kat’i nasslardan birine dayandırmak için sahîh olmayan hadîslere çokca başvurmuştur diye kestirip atmak doğru değildir. Çünkü O, bu mevzûda hüküm ve prensipleri ilk başta Kur’an ayetlerine dayandırmaya ihtimâm göstermiştir. Haddi zatında yeterli derecede delil olarak zikrettiği ayetlerle dayandırıp isbat ettiği hükümleri bundan sonra hadîslerle ve bir de varsa Sahâbe kavli ve selef-i salihinin sözleriyle desteklemiştir. Hal böyle olunca -faraza- biz, *Gazâlî*’nin ‘İhyâ’daki yer verdiği zayıf hadîsleri bir yana bıraksak bile eserdeki muhteva olarak işlenen prensip, kâide, nasihat ve ibret-nüma hususlar delil ve isbat yönünden zedelenmemekte, kıymetini ve fonksiyonunu korumaktadır. O halde İhyâ’daki zayıf hadîslere itirazların ne bir şekil, ne de muhteva açısından ciddi bir değeri olmasa gerektir.”¹³³

“*Ezher*’in sabık rektörlerinden *Şeyh Muhammed Hızır Hüseyin*, şu kanaatini izhâr eder: “Bazı âlimlerin ‘İhyâ’da tenkîde medâr noktalar buldukları görülüyorsa da şunu katiyyen göz ardı etmemek gerekir ki, ‘bu kitap elbette hatasız ve kusursuz bir beşerin eseridir’ diye bir iddiâ söz konusu değil. Ancak, İhyâ’da bulunan emsalsiz nice ilim, hikmet ve fazilet incileri gibi kıymetli bilgi hazineleri var ki, ilim tâlîbi ve fazilet aşıklarının başka eserlerde pek bulamayacakları muhteşem bir ilim hazinesi misali böyle bir eserin üstünlüğü ve değeri bize yeter de artar bile. Sâir şeyler O’nun kıymetini düşürmez.”¹³⁴

132-) İbn Kesîr, Ebu’l-Fida İsmâ’il b. ‘Ömer, *el-Bidaye ve’n-Nihaye*, Beyrût ts, cz.XII, s.186.

133-) el-Gazâlî, *el-Munkizu mine’d-Dalal*, s.15 (Abdulhâlim Mahmud’un haşiyesi).

134-) el-Gazâlî, a.g.e., s.17.

Gazâlî'nin bazı vahiyattan addolunan hadîsleri istişhâdda bulunmuş olsa da şu husus çok iyi bilinmelidir ki, O'nun hadîste ihatalı bir kesbi yoktur. Kezâ İhyâ'daki bulunan ahbâr ve âsârın umumu, kendisinden önceki sufi ve fukahânın kitaplarından ahzolunanlardır.¹³⁵

Mevzû' veya asılsız rivâyetleri bilmiyerek nakletme hatasına düşen sadece İmâm Gazâlî değildir. Zira kendisinden önceki mutasavvıflar, bu hataya düşmüşlerdir. Hadd-i zatında Gazâlî, onların kitaplarından aldığı şeyleri, te'lifatına koymuştur. Sûfilerin rekâik hususundaki zayıf hadîslerde tesâhülleri, bilinen bir meseledir. Fukahaya gelince, onlar da sufilerin düştüğü mezkur hataya düşmekten kurtulamamıştır. Nitekim fukahânın kitaplarının içinde senedsiz, mesnedsiz, mu'allak ve sâbit olmayan pek çok rivâyet vardır. Hatta bu mevzûda pek çok tefsir kitapları dahi sahîh ve sâbit olmayan hadîsler ve isrâîliyyattan hâlî kalmamıştır. Kaldı ki, bir kısım hadîs kitaplarında bile hadîs olarak nakledilen fakat merdûd, mevzû' addedilen bazı rivâyetler tesbit edilmiştir. Hasılı, sahîhi, sahîh olmayandan; makbûlü, merdûd olandan ayırmak, ancak Allah'ın (C.C.) kendilerine rivâyet¹³⁶ ve dirâyet¹³⁷ ma'rifeti verdiği muhakkıkine mahsustur. Gazâlî'nin tahsil hayatının ilmî bünyesi ve bulunduğu ortamdaki ilim ve kültürün bir neticesi olarak O'nun bu hususta vukûfiyet kazanmaya imkanı olmadığını söyleyebiliriz.¹³⁸

Bazı muhaddisler, bu hususta şöyle bir şart öne sürerler: "Muharricinin gayesi, bir hadîsi sıhhatine hükmolunan mevsûk bir asıldan nakletmek ve onu rivâyet eden kimseye nisbet etmek, hadîsin illeti, garib

135-) el-Kardâvî, *el-İmâmu'l-Gazâlî beyne mâdihîhi ve nâkıdih*, s.121

136-) İlm-u Rivâyeti'l-Hadîs: Hadîslerin naklini konu alan bu ilim dalı, hadîs metinlerinin yazılması, ezberlenmesi, rivâyeti, manaları, ahkâmı, senedlerinin tedkiki ve sıhhat derecelerinden bahseder. Kısaca rivâyetü'l-hadîs ilmi, bu umumi kaidelerin hadîsler üzerinde tatbiki ile değer hükümlerine göre hadîslerin rivâyet, tedvin ve tasnifiyle alakalıdır. Bkz. es-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, s. 24.

137-) İlm-u Dirâyeti'l-Hadîs: Sened ve metnin ahvalinden bahseden kaideler ilmidir. Ana hatları ile şu konuları içerir: İlk kaynağından itibaren hadîs metinlerini nakletme kuralları, hadîsi öğrenip bir başkasına öğretirken râvinin kullandığı metodlar, senedindeki ittisal ve inkita' bakımından rivâyetin çeşitleri, kabul ve reddediliş yönünden rivâyet edilen metnin hükümleri, cerh ve ta'dil noktasından râvilerin durumları, tasnif ediliş metodlarına göre hadîs kitaplarının özellikleri, kısacası makbûl ve merdûdu bilmek bakımından râvî ve merviden bahseden ilimdir. Kısaca dirâyetü'l-hadîs ilmi, hadîslerin sıhhat derecelerini ölçmeye yarayan sened ve metinle ilgili genel prensipleri tesbit eder. Bkz. es-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, s. 24.

138-) el-Kardâvî, *el-İmâmu'l-Gazâlî beyne mâdihîhi ve nâkıdih*, s.151,152.

lafızları ve fikhî hususunda malumat vermek olmalıdır.”¹³⁹ Ancak pek çokları bunu şart koşmayarak şöyle derler: “Kişinin o hadîsi naklederken, sahîhleri tahrîcde bulunan kimselerin kitaplarında olduğunu bilmesi; hadîs imâmılarından birinin o hadîsin sihatine delil getirmiş olması ya da ümmetin o hususta amel etmiş bulunduğunu bilmesi kâfidir.”¹⁴⁰

“Mevzû’ hadîsi, mevzû’ olduğunu beyân etmeksizin rivâyet etmek haramdır. Zayıf hadîsin rivâyetinde bazı envâında ihtilaf olunmuştur. Bu envâa dahil hadîs, bazılarınca akâide ve ahkâma yani helal ve haram gibi hususâta taalluk etmemek (mesala fezâil-i a’mâl ile kısâsa aid olmak) şartıyla ma’mûlun bih olabildiği gibi esânîdinde tesâhül göstermenin de, za’fını beyân etmeksizin rivâyetinin de cevâzına kail olmuşlardır.”¹⁴¹

F. ZAYIF YA DA MEVZÛ HADİSLERLE İLGİLİ BAZI TAHLİLLER:

a. Bir Hadîs İçin *Sahîh* ya da *Zayıf* Hükümü Verilmesinde İhtiyat Mülâhazası Bulunmalıdır:

Bir hadîs hakkında, hemen bir çıpıda ‘*bu zayıftır*’ diye hüküm bina ederek o hadîsi reddetmek, ehl-i hadîs katında makbûl tutulmaz. Bu sebeple, mülâhaza dairesi, devamlı açık tutulmalıdır. Mu’teber hadîs usûlcülerinin bu hususla alakalı değerlendirmeleri, bizim için ölçü olmalıdır. Bu konuyla alakalı bir kısım mülâhaza ve mütâlâları zikretmek uygun olacaktır:

Bir rivayet hakkında *bu hadîs, sahîh değildir* denilmişse, bunun mânâsı, o hadîsin isnâdının mezkur şartlara göre sahîh olmaması demektir. Yoksa nefsü’l-emirde onun yalandan ibaret olduğu anlaşılmalıdır; zîra

139-) es-Suyûtî, *Tedribu’r-Râvî*, s. 94.

140-) es-Suyûtî, a.g.e., s. 94.

141-) Na’im, Ahmed, *Tecrîd*, s.340.

yalancı zannolunan râvînin sıdkı, çok hata yapanın da isabeti mümkündür.¹⁴²

“Zayıf isnâdlı bir hadîs gördüğünde ‘*Bu hadîs, bu senedle zayıftır*’ denebilir. Fakat sadece isnâdındaki za’fiyetten dolayı ‘*metni de zayıftır*’ denilemez. Çünkü o hadîsin sahîh başka bir isnâdı olabilir. Ama bir hadîs imâmının ‘O, hiçbir sahîh bir vecihle rivâyet edilmemiştir’ veya ‘Ona sübut sağlayacak sağlam bir senedi yoktur’ demesiyle ya da za’fiyet sebebini açıklaması neticesinde bir hükme varılmalıdır. Şayet za’fiyet sebebini açıklamadan sadece ‘Bu hadîs zayıftır’ denilmişse, böyle bir rivâyet üzerinde acele bir hükme varılmayıp za’fiyet sebebi ve keyfiyeti tam vuzûha kavuşuncaya kadar beklenir.”¹⁴³

Allâme Sâlih b. Mehdî el-Makbîlî (ö.1108), şöyle der: “Buhari ve Müslim zamanından i’tibâren müteahhirin nazarında hususî mânâda sahîh hadîsten kasdolunan şu idi: Hâfız ve âdil bir kimsenin kendisi gibi sikadan illet ve şâzz olmaksızın rivâyet ettiği hadîstir. Muhaddislerin, fukahânın ve usûliyyûnun mütekaddimîn ulemâsına göre ise *ma’mûlun bih* olmasıdır. Dolayısıyla müteahhirinden bir muhaddis, ‘bu hadîs sahîh değildir’ dediğinde kendi ıstılahına göre onun umumi mânâsını değil de hususi mânâsını nefyetmiş olur. Bu durumda o hadîs, hasen veya zayıf yahut üzerinde amel olunmaz ihtimalinden birini taşır. Bu ihtimal dolayısıyla o hadîsin araştırılması gerekir. Şayet o hadîs, hasen veya üzerinde amel olunan zayıf ise makbûldür. Ancak üzerinde amel olunmayan zayıf hadîs ise, makbûl değildir. O halde Rasûlullah (A.S.M)’ın hadîslerini, sadece ihtimal üzere söylenen bir kaville hemen bir çırpıda reddediverme.”¹⁴⁴

142-) es-Suyûtî, *Tedribu’r-Râvî*, s.40; et-Tehânevî, Zafer Ahmed, *Kavâ'id fi Ulûmi'l-Hadîs*, Beyrut 1392/1972, s.56.

143-) es-Suyûtî, *Tedribu’r-Râvî*, s.195.

144-) el-Leknevî, *el-Ecvebetü'l-Fâzıla*, s.233.

b. Zayıf Hadîslerin Derecelendirilmesi:

Günümüz hadîşçilerinden Muhammed Avvâme, zayıf hadîsleri şu şekilde bölümlendirmektedir: “Zayıf hadîsler, za’fiyetinin azlığından çokluğuna doğru şu dört kategoride mütâlâ edilebilir:

1) Zahirî zayıf görünse de kendisini destekleyen kuvvetli bir rivâyet (*âdid*) sayesinde *sahîh liğayrihi* mertebeye ulaşan hadîslerdir. Bu tür za’fiyetler, başka bir tarîkten gelen *mütâbaat* ile veya *şâhid* ile izale olunabilir. Hadîşçiler, böyle hadîslere *müşebbeh* adını verirler.

2) Za’fiyeti orta olanlardır. Bu da râvînin *zayıf*, *münker* veya *merdûd* gibi vasat cerhe ma’rûz kaldığı hadîslerdir.

3) Zayıflığı şiddetli olanlardır ki, râvîlerinin içinde *yalancılık töhmetiyle* cerhedilen veya *metrûk* sayılan kimsenin bulunduğu rivâyetlerdir.

4) Mevzû‘ (uydurma) hadîslerdir. Bu da senedinde *kezzâb*, *vaddâ‘* (*hadîs uyduran*) gibi kimselerin rivâyetidir.”¹⁴⁵

c. Zayıf Hadîsin Kabûl Edilmesindeki Şartlar:

Büyük muhaddis Hâfız İbn Hacer el-Askalânî (ö.852), *zayıf hadîsin kabûlünde* şu üç şartı sayar:

1) *Rivâyet olunan hadîs, çok şiddetli derecede zayıf olmamalıdır.*¹⁴⁶ Senedinde *kezzab*, *yalancılıkla ittiham olunan* veya *fuhş-u ğalat* sâhibinden herhangi birisinin bulunması ve rivâyetinde de *infiradî* hakkında tesâhül gösterilemez. Hattâ Salâhuddîn Ebû Said el-Alâî (ö.761), bu hususta *ittifak* bulunduğunu nakleder.¹⁴⁷

2) *Zayıf addolunan rivâyet, üzerinde amel olunabilen başka bir aslın tahtında münderic bulunmalıdır.*¹⁴⁸

3) *Zayıf hadîsle amel edilirken de o rivâyetin kesin olarak sübut bulduğuna itikat etmemek, ihtiyaten amel ettiğine kail olmaktır.*¹⁴⁹ Bu son

145-) et-Tahanevî, *Kavâid*, s.100.

146-) es- es-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, s. 197; el-Leknevî, *el-Ecvebetü'l-Fâzıla*, s.40; et-Tehânevî, *Kavâid fi 'ulûmi'l-Hadîs*, s.94; Naim, Ahmed, *Tecrîd* I,340.

147-) el-Leknevî, a.g.e., s.40; Naim, Ahmed, a.g.e., I,340.

148-) es-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, s. 197; Naim, Ahmed, *Tecrîd*, I/341; el-Leknevî, *el-Ecvebetü'l-Fâzıla*, s.41.

iki şartı İzzuddîn İbn Abdisselâm (ö.660) ile Takıyyuddîn İbn Dakîkî'l-İyd (ö.702) de zikretmişlerdir.¹⁵⁰ İhtiyat söz konusu olduktan sonra zayıf hadîsle ahkâm husûsunda bile amel edilebilir.¹⁵¹

İbnu'l-Mehdi (ö.194)'nin şöyle dediği nakledilir: “Biz, Hz. Peygamber'den (A.S.M.) *helal, haram ve ahkâmla* alâkalı bir şey rivâyet ederken isnâdlarında (kılı kırk yararcasına) çok titiz davranır ve râvîlerini ciddi kritiğe tâbî tutarız. Ancak *fezâile, sevab ve ikâba* dair hadîslerde isnâdlarında *tesâhül* (gevşeklik), ricalinde ise *musâmaha* gösteririz.”¹⁵² Kezâ İmâm Ahmed b. Hanbel (ö.241) ve Abdullah İbnu'l-Mübârek (ö.181)'ten de buna benzer sözler nakledilir.¹⁵³

İmâm en-Nevevî (ö.676), şöyle der: “Muhaddis ve fukahâdan pek çok ulemâ demiştir ki: “*Mevzû'* olmadıktan sonra *zayıf hadîsle fezâil, terğib ve terhib hususunda amel câiz ve müstehabdır. Ancak helal, haram, alış-veriş, nikah, talâk gibi ahkâm-ı dîniyyede* ise sadece *sahîh veya hasen hadîsle amel olunur. Bununla beraber sahîh veya hasen hadîste olmayıpta zayıf hadîste bulunan bir hüküm varsa, onunla ihtiyatla amel olunur. Nitekim bazı alış-veriş çeşidinin veya bir kısım nikaha dair meselelerin kerahetini ifâde eden bazı zayıf hadîsler varid olmuştur. Dolayısıyla böyle muâmelattaki kerahetten kaçınmak, müstehabdır; vacib değildir.*”¹⁵⁴

el-Hâkim en-Neysâbûrî (ö.405), Ebû Zekerıyya el-Anberî (ö.384)'den şu değerlendirmeyi nakleder : “*Şayet bir rivâyet, haramı helal, helalı da haram yapmıyor; vacib bir hüküm koymuyor ve hususan terğib ve terhibe alâkalı ise, o rivâyete göz yum; râvîlerine de tesâhül (musâmaha, tolerans) göster.*”¹⁵⁵

149-) es-Suyûtî, a.g.e., s. 197; Naim, Ahmed, a.g.e., I,341; el-Leknevî, a.g.e., s.41; et-Tehânevî, *Kavâid*, s.94.

150-) el-Leknevî, a.g.e., s.41; Naim, Ahmed, a.g.e., I,341.

151-) bkz. es-Suyûtî, a.g.e., s. 197.

152-) el-Leknevî, a.g.e., s.50, 51; es-Suyûtî, a.g.e., s. 196.

153-) bkz. es- es-Suyûtî, a.g.e., s. 197.

154-) Muhyiddîn en-Nevevi, *el-Ezkâr*, Dimaşk 1413/1992, s.35.

155-) el-Leknevî, *el-Ecvebetü'l-Fâzıla*, s.50.

İmâm eş-Şâtîbî (ö.790): “Ahkâma müteallık rivâyetlerin Kur’ân’a uygunluk arzemesi veya Kur’ân’daki bir asla muvafakatı gereklidir. Ancak kıssalar, terğib-terhib ve fezâil gibi ahkâma müteallık olmayan rivâyetlerde ise bu şart aranmaz. Bu da iki kısımdır: Birincisi, Sünnetin Kur’anı tefsir veya beyân etmesidir. İkincisi, tefsir makâmında olmayan, amelî ve i’tikâdî bir hüküm koymayan rivâyetlerdir. İşte bunlarda Kur’andaki bir asla dayanması şartı aranmaz.”¹⁵⁶

d Zayıf Hadîsle Amel Etmede Üç Görüş Vardır :

Bincisi: Mutlak olarak amel edilmez. Ebû Bekr ibnü’l-Arabî (ö.543), Celâl ed-Devvânî (ö.918) ve İbn Hacer el-Mekkî (ö.974) ’ nin bu görüşte olduğu nakledilir.¹⁵⁷ Şâfiî fukahâsından Ebû Şâme Abdurrahman b. İsmâ’îl (ö.665), *Kitâbu’l-Bâis alâ İnkâri’l-Bida’i ve’l-Havâdis* adlı eserinde zayıf hadîsle mutlak olarak amel edilemeyeceğini savunur.¹⁵⁸

İkincisi: Mutlak olarak amel edilir. Bazı hadîsçiler, şu ziyadeyi ilave ederler: Şayet bir bâbda başka mevsuk bir rivâyet yoksa o vaziyette zayıf hadîsle amel edilebilir.¹⁵⁹ Hadîs imâmlarından Ebû Dâvud es-Sicistânî (ö.275) ve İmâm Ahmed b. Hanbel (ö.241) bu görüştedirler. Zîra onlara göre zayıf hadîs, re’y-ü ricalden evlâdır.¹⁶⁰

Ancak Şeyhu’l-İslâm İbn Teymiyye (ö.728), bu meseleye şöyle bir yaklaşımda bulunur: “Zayıf hadîs, re’yden evlâdır, sözünden murad, *metrûk olan zayıf* değildir. Zayıf hadîsten kastolunan maksat, İmâm et-Tirmizî’nin (ö.279) *hasen* yahut *sahîh* dediği *Amr b. Şuayb*’den O da *babası ve dedesinden...* vb. gibi zayıf senedle varid olan hadîslerdir. Zaten İmâm et-Tirmizî’den evvel gelen muhaddislerin ıstılahında hadîs, *sahîh* ile zayıfın kısımlarından ibaretti. Onlarca zayıf, iki nevi idi: *Metrûk olan zayıf*, *metrûk olmayan zayıf*. Hadîs imâmları, işte bu ıstılah ile

156-) eş-Şâtîbî, İbrahim b. Mûsâ, *el-Muvafakât fi ‘Usûli’ş-Şerî’a*, Beyrut ts., IV/40-43.

157-) bkz. es-Suyûtî, *Tedribu’r-Râvî*, s. 197’deki dipnot.

158-) Naim, Ahmed, *Tecrid* I,343.

159-) el-Leknevî, *el-Ecvebetü’l-Fâzıla*, s.50’deki dipnot.

160-) bkz. es-Suyûtî, *Tedribu’r-Râvî*, s. 197’deki dipnot; Naim, Ahmed, *Tecrid* I,343.

konuşurlardı. Sonradan İmâm et-Tirmizi'nin ıstılâhından haberdar olmayan kimseler gelip hadîs imâmılarından bazılarının: “*Zayıf hadîs, bence kıyastan evlâdır*” demiş olduklarını işitince et-Tirmizi gibilerinin zayıf gördüğü hadîs ile onları ihticâc ediyor zannına düşüp sahîh hadîse kendisince daha ziyade tebaiyyet eder görünen kimselerin mesleğini tercihe kalkıştılar. Öyle ki, onlar, kıyası tercihe daha şayeste olana yani sonraki ıstılaha göre zayıf olmayan hadîse tercih etmekle tenakuza düşmüş oldular.”¹⁶¹ İbn Teymiyye, ehl-i hadîs mesleğince hasen hadîsi kıyasa tercih tarîkını son cümle ile müdafa etmekle beraber; müteahhirîn ıstılâhınca zayıf hadîsi kıyasa tercih etmiş zannolunan İmâm Ahmed'i de müdafa etmiş oluyor.¹⁶²

İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751) bu hususta şöyle der: “İmâm Ahmed b. Hanbel'in (ö.241) mezhebini ve fetvalarını üzerine bina ettiği usûlünden dördüncüsü şudur: Şayet bir meselede sahîh rivâyete rastlamamışsa, *mürsel* ve *zayıf hadîsi* delil alırdı. Bunu, kıyasa tercih ederdi. Ancak şunu ifâde etmek gerekir ki, İmâm Ahmed'e göre zayıf hadîsten murad, *bâtıl* ve *münker* hadîslerle naklettikleriyle amel edilmeyecek derecede müttehem râvîlerin rivâyeti değildir. Zîra O'na göre zayıf hadîs, *sahîh* ve *hasemin* kısımlarına dahil olanlardır. Haddi zatında o dönemde hadîs, *sahîh*, *hasen* ve *zayıf* şeklinde üç değil de *sahîh* ve *zayıf* olmak üzere iki kısımda mütalâ ediliyordu. Zayıf hadîsin de mertebeleri vardı. Dolayısıyla bir hususta *mevsuk* bir hadîs, *sahâbe kavli* veya zayıf hadîse zıt düşen bir *icmâ'* bulamazsa, zayıfla ameli kıyastan evlâ görürdü.”¹⁶³

Hâfız İbn Mende (ö.395), der ki: “İmâm en-Nesâî'nin (ö.303) hadîste metodu, *ulemânın terkinde icmâ etmediği râvinin hadîsini almaktır*. İmâm Ebû Dâvûd (ö.275) da aynı metodu takib etmekle birlikte; *şayet bir babda sahîh hadîs bulamadıysa zayıf hadîsten tahrîcde bulunmuştur*. Çünkü Ebû Dâvûd'a göre *zayıf hadîs, re'y-ü ricâlden daha kavîdir*.”¹⁶⁴

161-) İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye*, Bulak 1321, I/99; Naim, Ahmed, a.g.e., I,343-344.

162-) Naim, Ahmed, a.g.e., I,344.

163-) İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-Muvakkiîn*, Beyrut 1973, I,31.

164-) es-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, s. 104.

Üçüncüsü: Şartlı olarak amel edilir. Bu da *cumhûrun* kabûl ettiği görüştür. Mesalâ Ahmed b. Hanbel (ö.241), İmâm en-Nevevî (ö.676), İbn Seyyidi'n-Nâs (ö.697), Zeynuddîn el-'Irâkî (ö.806), Hâfiz İbn Hacer l-Askalânî (ö.852), İmâm es-Sehâvî (ö.902), İmâm es-Suyûtî (ö.911), Aliyyü'l-Kârî (ö.1014) gibi pek çok hadîs imâmı ve muhakkikîn, *amellerin faziletleri, terğib ve terhib* gibi hususlardaki zayıf hadîsleri şartlı olarak kabûl ederler.¹⁶⁵ Hattâ bu mevzûda İbnu'l-Hümâm (ö.861) şöyle der: “*Mevzû'* olmadıktan sonra ahkâm-ı dîniyyede zayıf hadîsle *istihbab* (müstehab sayma) sâbit olur.”¹⁶⁶

İmâm es-Suyûtî (ö.911), İmâm ez-Zerkeşî (ö.794)'nin şu değerlendirmesini nakleder: “*Zayıf hadîs, terğib veya terhibe* ma'tuf değilse; birden fazla tarikle gelmemişse; kendisini destekleyen bir *mütâbî'i* yoksa bazı muhaddislere göre *merdûddur*, kabûl edilmez. Ancak kendisine *şahid olan* bir *asl* bulunmakta ve böyle bir *asl*ın umumu altında mütalâ olunabilen bir rivâyet ise, bazı hadîs ulemâsına göre kabûl edilir.”¹⁶⁷

e. Hadîsin Za'fiyetten Kurtulması, *Hasen Liğayrihi* veya *Sahîh Liğayrihi* Olması:

Hadîsin za'fiyeti, cerh edilen râvîsinin hıfzı veya zabtı cihetinden kaynaklanıyorsa, böyle bir hadîsin tarîklerinin çokluğu, onu hasen liğayrihî mertebesine yükseltir. Ancak râvîsi, kizb veya töhmet-i kizb sebebiyle cerh edilmişse, o hadîsin tarîklerinin çokluğu, onu za'fiyetten kurtaramaz.¹⁶⁸

Bir hadîs hakkında her müctehidîn kendi takdirine göre o hadîsin sahîh olabileceğine dair bir karîne (delil) mevcut bulunabilir.¹⁶⁹

165-) bkz. es-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, s. 197'deki dipnot.

166-) İbnu'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr şerhu'l-Hidâye*, Beyrut 1408, I,467.

167-) es-Suyûtî, a.g.e., s. 197.

168-) Muhammed Zahid el-Kevseri, *Makalât*, Kahira 1414, s.39.

169-) et-Tehânevî, *Kavâ'id*, s.58.

“Bir muhaddis, hadîsi rivâyeti etmiş; bir hadîs hâfızı da onunla ihticâda bulunmuş ise, o hadîsin sıhhatinde şüphe kalmaz.”¹⁷⁰

Zayıf hadîs, sıhhatine delalet eden bazı karînelerle takviye gördüğü takdirde sahîh olur. Esasen bir rivâyet hakkında *zayıf* veya *sahîh* diye verilen hüküm, zâhirîdir. Nefsü'l-emirde ise zahiren za'fiyetine hükmolunan bir hadîs, sahîh olabilir. Mesela onun sıhhatine delalet eden bazı karînelerin takviyesiyle sahîhlik derecesine yükselebilir.¹⁷¹

Senedîn sıhhati, her halukârda metnin sıhhatini gerektirmez. Kezâ, senedin za'fiyeti de metnin za'fiyetini gerektirmez.¹⁷²

Zayıf hadîs, başka tarîklerden de rivâyet edilmişse -hattâ kendisini destekleyen tek tarîk bile olsa- bu rivâyetlerin tamamı, hasen derecesine yükselerek kendisiyle ihticâc edilebilir. Ancak zayıf hadîsi destekleyen rivâyetin hasen veya sahîh gibi daha yüksek mertebede bulunması lazımdır.¹⁷³

Hadîsin za'fiyeti, râvînin fiskından ya da yalancılığından kaynaklanıyorsa, aynı dereceden bir başka rivâyetin desteklemesiyle za'fiyet izale olmaz. Zira za'fiyet ağır basmakta; onu destekleyen rivâyet de yetersiz kalmaktadır. Ancak şu var ki, bu tür zayıf hadîsin sayıca fazla tarîklerden gelmesi, onu *münker* veya *asılsız* olmaktan kurtarır.¹⁷⁴

“Bir rivâyetin za'fiyeti, şayet *mürsel* oluşundan veya *tedlisten* yahut *mechûl* bir râvînin senedinde bulunmasından kaynaklanıyorsa, bir başka sahîh vecihle gelen rivâyetle za'fiyet kalkar. Bu sayede hadîs, hasen lizatihînin dûnunda (hasen liğayrihi) bir mertebe kazanır.”¹⁷⁵

İbnu'l-Hümâm, zayıf addedilen bir hadîsin değişik tarîkleri mevcut ise, ona şöyle bir mülâhazada bulunmanın gerekli olduğunu söyler:

170-) et-Tehânevî, a.g.e., s.58.

171-) İbnu'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, I,146; et-Tehânevî, a.g.e., s.59.

172-) Naim, Ahmed, *Tecrîd* I,276.

173-) et-Tahanevî, a.g.e., s.78.

174-) es-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, s.111.

175-) es-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, s.111

“Böyle bir kaç tarikle gelen bir hadîs, velev ki zayıf bile olsa, en azından metni hasen olur. Nasıl olmasın ki, o tariklerin içinde hasen mertebesinden aşağı düşmeyecek olanları var.”¹⁷⁶ Kezâ bir başka tahrîc ve tahlîlinde şöyle der: “Bu kadar çok tarikle ve on kişiden fazla sahâbeden rivâyet edilen böyle bir hadîsin velev ki tariklerinden her biri zayıf olsaydı bile hepsi beraber mütâlâ edilince hüccet olma durumları, yine de sâbit olurdu. Kaldı ki bu tariklerin bir kısmı, hasen mertebesinden aşağı değildir.”¹⁷⁷

İmâm Şa'rânî (ö.973) demiştir ki: “Muhaddislerin çoğunluğu, birden çok tarikle gelen zayıf hadîsle ihticâcda bulundular; onu bazen sahîhe, bazen de hasene ilhak ettiler. Hattâ bu türden zayıf hadîsleri, İmâm el-Beyhakî'nin (ö.458) es-Sünenü'l-Kübrâ'sında çok sayıda bulmamız mümkündür. Zîra bu kitap, mezheb imâmlarının ve müctehidlerin sözleriyle ihticâc için te'lîf edilmiş (ahkâm ağırlıklı bir külliyat) tir. İmâm el-Beyhaki, şayet bir mezheb imâmı ve müctehidinden birinin sözüne delil teşkil edebileceği sahîh veya hasen bir hadîs bulamadıysa, bir kaç tarikten naklettiği zayıf bir rivâyetle iktifa ederek der ki: Bu tarikler, birbirine takviye eder.”¹⁷⁸

Takıyyuddîn es-Subkî (ö.786), aynı hususa şu değerlendirmesiyle katılır: “Bu çeşitten zayıf hadîslerin bir kaç tarikten gelmesiyle yekûnunun ictimâî, onu takviye eder. Bu sayede zayıf rivâyet, hasen veya sahîh derecesine yükselebilir.”¹⁷⁹ Hâfız İbn Kesir (ö.774) ve Hâfız İbnu's-Salâh (ö.643) da bu görüşü benimserler.¹⁸⁰

Bazı muhaddisler, her ne kadar zayıf isnâdla gelmiş olsa da, metni makbûl ve fukahânın kendisiyle amel ettiği hadîsleri, hiç tereddüt etmeden kitaplarına almışlardır. Zîra zayıf bir hadîs, ümmet ve fukahâ indinde makbûl bulunmuş ve ma'mûlun bih haline gelmişse, artık o hadîse zayıf nazarıyla bakılmayacağına; bilakis sahîh veya hasen mertebelerinden bir

176-) İbnu'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, I,67; et-Tehânevî, *Kavâ'id*, s.81.

177-) İbnu'l-Hümâm, a.g.e., I,19,20; et-Tehânevî, a.g.e., s.81

178-) eş-Şa'rânî, el-Mizânu'l-Kübrâ, Beyrut 1394, I,68.

179-) et-Tehânevî, *Kavâ'id*, s.82 (Şifau's-Sekam'dan naklen).

180-) A.M. Şâkir, *el-Bâisü'l-Hasîs*, Beyrut 1400, s.43; İbnu's-Salâh, *'Ulûmu'l-Hadîs*, s.34.

kategoride değerlendirileceğine pek çok ulemâ ve ehl-i hadîs, müttefiktir.¹⁸¹

f. Zayıf Bir Rivâyeti, Ümmet, Telakkî-i bi'l-Kabûlde Bulunmuş İse, Bununla Amel Edilir:

Şayet zayıf bir rivâyeti, ümmet, telakkî-i bi'l-kabûlde bulunmuş ise, bununla amel edilir. Hattâ o rivâyet, mütevatir makâmında bile değerlendirilir. Bu sebeple İmâm Şâfiî (ö.205), şöyle demiştir: “*Vârise vasiyyet yoktur*” hadîsini ehl-i hadîs, (sahîh senedle) tahrîc etmemiştir. Fakat ümmet, telakkî-i bi'l-kabûlde bulunmuş ve onunla amel etmiştir. Hattâ onu, vasiyyet âyetini neshedici kılmışlardır.¹⁸²

İmâm et-Tirmizî, “İki namazı özürsüz olarak cemedem, büyük günahların kapılarından birine adım atmış olur”¹⁸³ hadîsini rivâyet ettikten sonra şöyle der: “Hadîsin râvîleri arasında bulunan Haneş er-Rahabî, muhaddisler katında zayıftır. Ancak ehl-i ilim indinde amel, bu hadîs üzeredir. İki namazın bir arada kılınması, ancak seferde veya Arafat’tadır.”¹⁸⁴ İmâm es-Suyûtî, bu hadîsin üzerinde şöyle bir değerlendirmede bulunur: “Tirmizi, bu zayıf hadîsi naklettikten sonra “ehl-i ilmin ameli, bu meyandadır” diyerek ehl-i ilmin kavliyle ve üzerinde amel etmiş olmalarıyla bu hadîsi takviye etmiştir. Nitekim pek çok ulemâ, her ne kadar bu hadîs gibi isnâdına i’timad edilemeyecek durumda olsa bile ehl-i ilmin o hadîsle amel etmelerini esas almak suretiyle hadîsin sıhhatine de delil getirmiş bulunuyorlar. Doğrusu rivâyette makbûl olanı, her ne kadar sahîh bir isnâdı olmasa da ulemânın telakkî-i bi'l-kabûlde bulunması veya hadîs imâmları katında iştihâr etmiş olması, ya da senedinde kezzâb olmamak şartıyla Kur’ân’dan bir âyete veya usûli’s-şerî’adan bir şeye muvafakat etmesidir.”¹⁸⁵ “Kezâ, bazı ulemâ demiştir ki, sahîh bir isnâdı olmasa bile insanların telakkî-i bi'l-

181-) el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur’ân*, 1,522.

182-) el-Leknevî, *el-Ecvebetü'l-Fâzıla*, s.51,52.

183-) Tirmizî, *Sünen*, Salât 138.

184-) aynı yer.

185-) es-Suyûtî, *Tedrîbu'r-Râvî*, s.93; el-Leknevî, *el-Ecvebetü'l-Fâzıla*, s.229.

kabûlüne mazhar olan bir hadîsin sıhhatine hükmolunur.”¹⁸⁶ İbn ‘Abdilberr (ö.777), İmâm et-Tirmizî’nin rivâyet ettiği “Denizin suyu temizdir...”¹⁸⁷ hadîsini naklederek şunları söyler: “Ehl-i hadîs, bu rivâyetin isnâdını sahîh görmemiştir. Ancak bu hadîs, benim indimde sahîhtir. Zîra ulemâ, telakkî-i bi’l-kabûlde bulunmuştur.”¹⁸⁸

İbn Fûrek (ö.406) ve Ebû İshâk el-İsferâînî’nin (ö.444) şöyle dedikleri zikrolunur: “Bir hadîsin sıhhati, hadîs imâmları indinde iştihar etmesi ve onlardan hiçbirinin inkar etmemesiyle bilinir.”¹⁸⁹

Muharricinin gayesi, bir hadîsi sıhhatine hükmolunan mevsûk bir asıldan nakletmek ve onu rivâyet eden kimseye nisbet etmek, hadîsin illeti, garib lafızları ve fihhına dair malumat vermek olmalıdır.¹⁹⁰ Ancak pek çokları bu prensibi şart koşmayarak şöyle derler: “Kişinin o hadîsi naklederken, sahîhleri tahrîcde bulunan kimselerin kitaplarında olduğunu bilmesi; hadîs imâmlarından birinin o hadîsin sıhhatine delil getirmiş olması ya da ümmetin o hususta amel etmiş bulunduğunu bilmesi kâfidir.”¹⁹¹

Ebu’l-Hasen b. El-Hassâr el-Mâlikî (ö.674) der ki: “Fakîh, bir hadîsin sahîh olup olmadığını -senedinde kezzâb olmamak kaydıyle- kitâbullahtan bir âyete veya usûl-i şeri’adan birisine muvafakatıyla bilir ve onun kabûlüne hüküm bina ederek onunla amel eder.”¹⁹²

Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî (ö.852)’nin şu değerlendirmesi de mevzûya ışık tutmaktadır: “Bir hadîsin kabûlünde aranan şartlardan biri de, ulemânın o hadîsin medlûluyla amel etme hususunda ittifakıdır. Zîra böyle bir hadîs, her halukârda kabûl olunur; hattâ onunla amel, vacib hale gelir. Nitekim usûl ulemâsından pek çok kimse, bunu tasrîh etmiştir.”¹⁹³ İbnu’l-Kayyim el-Hanbelî (ö.526), şu mütâlâda bulunur: “Vefât eden

186-) es-Suyûtî, a.g.e., s.44; el-Leknevî, a.g.e., s.229.

187-) et-Tirmizî, Sünen, Tahâret 52; Ebû Dâvûd, Sünen, Tahâret 41; en-Nesâî, Sünen, Sayd 35, Miyah 4, Tahâret 46; İbn Mâce, es-Sünen, Tahâret 38, Sayd 18.

188-) el-Leknevî, a.g.e., s.229.

189-) el-Leknevî, a.g.e., s.231.

190-) es-Suyûtî, *Tedribu’r-Râvî*, s. 94.

191-) es-Suyûtî, a.g.e., s. 94.

192-) el-Leknevî, a.g.e., s.231.

193-) aynı yer.

kimseye kabrinde telkinde bulunmaya dair gelen rivâyet,¹⁹⁴ zayıf senetle vârid olmuştur. Ancak kadîmden günümüze kadar ümmetin teâmülû, bu hadîsin muktezasınca olmuştur. O halde, her ne kadar bu hadîs, sahîh senetle sâbit olmasa da şüphesiz ki onun muktezasına göre sâir asırlar ve memleketlerdeki sürekli taâmülû, o hadîsle amel edilmesine kâfi bir sebeptir.”¹⁹⁵

Muhakkik fukahâdan İbnu'l-Hümâm (ö.861), el-Hidaye üzerine yaptığı şerhinde¹⁹⁶ şöyle der: “*Câriyenin talâkı, iki; iddeti ise iki hayız müddetidir*”¹⁹⁷ hadîsini pek çokları, zayıf addetmektedir. Ancak ulemânın bu hadîs muktezasınca ameli, hadîsi sahîh kılan sebeplerdendir. Zîra et-Tirmizî, bu hadîs hakkında “Bu hadîs ğarîbtir. Fakat Ashâb-ı Rasûlillah ve sonraki ehl-i ilim katında amel, bu hadîs üzerinde gerçekleşmiştir” demiştir.¹⁹⁸ Ayrıca ed-Dârekutnî (ö.385), bu hadîsin akabinde el-Kâsım ve Sâlim'den bu hadîsle müslümanların amel ettiğini nakleder.¹⁹⁹ İmâm Mâlik (ö.179): “Bu hadîsin Medîne'de iştihar etmesi, onu senedînin sıhhatli olmasından müstağni bırakır.”²⁰⁰ Hâfız es-Sahâvî (ö.907) “Ümmetin telakkî-i bi'l-kabûlüne mazhar olan zayıf hadîsle sahîh bir rivâyetin üzerine amel olunur; hattâ o zayıf rivâyet, mütevâtir mertebesinde değerlendirilir” der.²⁰¹

Allâme Sâlih b. Mehdî el-Makbîlî (ö.1108), şöyle der: “Buhari ve Müslim zamanından i'tibâren müteahhirin nazarında hususî mânâda sahîh hadîsten kasdolunan şu idi: Hâfız ve âdil bir kimsenin kendisi gibi sikadan illet ve şâzz olmaksızın rivâyet ettiği hadîstir. Muhaddislerin, fukahânın ve usûliyyûnun mütekaddimîn ulemâsına göre ise *ma'mûlun bih* olmasıdır. Dolayısıyla müteahhirinden bir muhaddis, ‘bu hadîs sahîh değildir’ dediğinde kendi istilahına göre onun umumi mânâsını değil de hususi mânâsını nefyetmiş olur. Bu durumda o hadîs, hasen veya zayıf

194-) bkz. Et-Taberânî, el-Mu'cemu'l-Kebîr, X,99.

195-) el-Leknevî, a.g.e., s. 231-232.

196-) İbnu'l-Hümâm, Fethu'l-Kadîr, III,143.

197-) et-Tirmizî, Sünen, Talâk 7; Ebû Dâvûd, Sünen, Tahâret Talâk 6; İbn Mâce, es-Sünen, Talâk 30; ed-Dârimî, Talâk 17.

198-) et-Tirmizî, Sünen, Talâk 7.

199-) ed-Dârekutnî, Sünen, Talâk 11.

200-) Malik b. Enes, el-Muvatta', Talâk 50.

201-) el-Leknevî, a.g.e., s.232.

yahut üzerinde amel olunmaz ihtimalinden birini taşır. Bu ihtimal dolayısıyla o hadîsin araştırılması gerekir. Şayet o hadîs, hasen veya üzerinde amel olunan zayıf ise makbûldür. Ancak üzerinde amel olunmayan zayıf hadîs ise, makbûl değildir. O halde Rasûlullah (A.S.M)’ın hadîslerini, sadece ihtimal üzere söylenen bir kaville hemen bir çırpıda reddediverme.”²⁰²

Bazı âlimler, şu görüşe yer vermiştir: Şayet zayıf bir hadîs, üzerinde amel olunmak sûretiyle takviye görmüşse, za’fiyetten kurtularak makbûliyet mertebesine yükselir.²⁰³

g. Zayıf Hadîsi Rivâyet Etmenin Hükümü:

Ulemânın ekserisi, zayıf hadîsleri, za’fiyetini beyân etmeksizin rivâyet edenlere çok şiddetle karşı çıkarak tenkîdde bulunmuşlardır. Za’afklarını beyân ederek rivâyet edenlere ise ses çıkarmamıştır. Ancak hatıra şöyle bir suâl gelebilir: Acaba bunlar, hic rivâyet edilmeseler daha iyi olmaz mı idi? Vâkıa daha iyi olurdu. Ama zayıf hadîsler, bir kere rivâyet edilmiş, kitaplara geçmiş bulunduğundan ümmeti zararlarından vikaye etmek (korumak) için kendilerinden herhalde bahsetmek, ulemâyaya borç olmuştur. Sadece müteahhirin değil, eimme-i selef de böyle hadîsler rivâyetinden hâlî kalmamışlardır. Nitekim eş-Şa’bî (ö.103), Hâris el-A’ver’den (ö.105) hem rivâyet eder, hem de *kâzib* olduğunu söylerdi.²⁰⁴

h. Mevzû’ Hadîsi Rivâyet Etmenin Hükümü:

Mevzû’ hadîsi, mevzû’olduğunu beyân etmeksizin rivâyet etmek haramdır. Zayıf hadîsin rivâyetinde bazı envânda ihtilaf olunmuştur. Bu

202-) el-Leknevî, *el-Ëcvebetü’l-Fâzıla*, s.233.

203-) el-Leknevî, a.g.e., s.237.

204-) Naim, Ahmed, *Tecrid* I,344.

envâa dahil hadîs, bazılarınca akâide ve ahkâma yani helal ve haram gibi hususâta taalluk etmemek (mesala fezâil-i a'mâl ile kısâsa aid olmak) şartıyla ma'mûlun bih olabildiği gibi esânîdinde tesâhül göstermenin de, za'fını beyân etmeksizin rivâyetinin de cevâzına kail olmuşlardır.²⁰⁵

i. Hadîs İmâmları veya Müellifler, Neden Sahîh Olmayan Hadîsleri Rivayet Etmişlerdir?

“Mecrûh-metrûk râvîlerin sözlerinin, ihticâca elverişli olmadığını bile bile hadîs imâmalarının kendilerinden rivâyette bulunmalarını dört sebeble izah edebiliriz:

1) Zayıf hadîsleri tanıyarak za'afılarını beyân edebilsinler, sonradan da ne kendileri, ne başkaları onlar üzerinde şek üzere kalmasınlar diye rivâyet etmişlerdir.

2) Zayıf olan râvînin hadîsi, yalnız başına kalsa, ihticâca elverişli olmamakla beraber i'tibar ve istişâd için yazılıp istifâde edilebilir.

3) Zayıf râvînin rivâyeti içinde zayıf ve bâtil olanları bulunduğu gibi nefisü'l-emirde sahîh olanları da bulunur. İşte bunların hepsi yazılır da sonra ehl-i itkân olan muhaddisler, her birini layık olduğu sınıfa derc ile maktûl veya merdûd olduğunu haber verirler. Bu ise, erbâbı için kolay işlerden sayılırdı. Nitekim Süfyân-ı Sevrî (ö.161), Kelbî'den (ö.146)rivâyet etmekten halkı nehyettiğinde “Ama sen ondan rivâyette bulunuyorsun ya?” demelerine mukabil “Ben, onun doğrusunu yalanından farkederim” cevabını vermekle erbâbı için bunun kolay olduğuna işaret etmiş oluyordu.

4) Ekser-i muhaddisler, helal ve harama ve sâir ahkâma taalluku olmayan terğib, terhib ile fezâil-i a'mâl , kısas, zühd ve mekârim-i ahlak hadîslerini rivâyet etmekte beis görmezler. Mevzû' olmayan bu nevi zayıf hadîslerde tesâhül ve mucebince amel, ehl-i hadîsin ve sâir ulemânın ekserine göre de câizdir. Zîra, bu gibi zayıf hadîslerin asılları, zaten şer-'i

205-) Na'im, Ahmed, *Tecrid*, s.340.

şerifte sâbit ve mukarrer ve ehlince ma'rûf olduğundan onların iktizasına ittiba, şer-'i şerifle mukarrer olan usûlü tatbik demektir.”²⁰⁶

“Herhalde eimme-i a'lâm, ahkâma dair zayıf râvîlerin münferid oldukları bir hadîs ile ihticâc ederek o hadîsi rivâyet etmiş değillerdir. Bunu ne hadîs imâmılarından, ne de diğer ulemâ-i muhakkıkînden hiçbir kimse yapmaz. O mertebenin ricali olmayan bazı fukahânın ise bunu irtikab ile i'timâda şayan addettikleri vaki olmuş ise de, çirkin düşmüştür. Zîra bunları rivâyet eden fakîh, eğer zayıf olduklarını biliyorsa onunla ihticâc etmesi helal olmaz. Çünkü bütün ulemâ, ahkâm bahsinde zayıfla ihticâc edilmiyeceğinde müttefiktir. Eğer zayıf olduklarını bilmiyorsa yine tahkîk etmeden yahut ehil olanlara sormadan onlarla hemen ihticâca kalkması helal olmaz.”²⁰⁷

Zayıf hadîslerin kitaplarda çok sayıda yer almasının bir sebebi de, mütekaddimînden bazı muhaddislerin, bir babda ya da bir meselede sahîh olsun, zayıf olsun ne kadar rivâyet varsa onları cemetme gayretleridir. Kendilerine göre bunun pekala haklı bir takım sebepleri olabilir. Mesela, Hz. Peygamber'e (A.S.M.) ve Ashabına (R.Anhüm) ait pek çok şeyin zayıf olmaması, sünnete ait delillerin kaybolmaması, İslâmın şeâirini takviye, bazı râvîlerin cerhedilmesiyle pek çok rivâyetin terkedilmesini birer yitik olarak görmeleri; bir kısım rivâyetlerin, zayıf da olsa Kur'andan bir asla veya sahîh bir rivâyete muvafakatını bulmaları vb. gibi sebeplere dayandırmak mümkündür.

İbn Teymiyye, şöyle der: el-Hilye sâhibi Ebû Nu'aym (ö.430), bir çok zayıf hadîsle eimme-i hadîsin ittifakıyla mevzû' olan hadîsleri rivâyet etmektedir. Halbuki kendisi, sika, hâfız, kesîru'l-hadîs ve geniş rivâyet sâhibi olmasına rağmen kendi ayarındaki muhaddisler gibi -ki ele aldıkları konuyla ilgili olarak bildikleri bütün hadîsleri rivâyet etmek, âdetleri idi-bütün malumatını rivâyet etmiştir. Halbuki ihticâcda bunların ancak bazılarının istifâde edilmektedir.²⁰⁸

206-) Naim, Ahmed, *Tecrid* I,345-346.

207-) Naim, Ahmed, a.g.e., I,346.

208-) et-Tehânevî, *Kavâ'id*, s.445.

Terğîb, terhîb ve fezâile dair zayıf hadîsler, za'fları beyân olunmaksızın rivâyet edilebilir.²⁰⁹

Zayıf Hadîsi Rivâyet Ederken Dikkat Edilecek Hususlardan Birisi de: Muhakkik olan muhaddislerle diğerk ulemâyaya göre zayıf hadîs, isnâdsız rivâyet edilecek olursa cezm sıygasıyla zikredilmemelidir. Zîra cezm sıygaları, isnâdsız olarak rivâyet edilen sahîh hadîslerin hakkıdır. Sahîh olmayan hadîslere yaraşan temrîz sıygalarını isti'mâl etmektir. Sıhhat ve za'fi meşuk (şüpheli) olan hadîsler de zayıf hükmündedir. Ehl-i tahkîkin ıstılahınca isnâdsız olarak cezm sıygasıyla rivâyet olunan kelâm-ı Rasûl (A.S.M), Sahâbe, Tâbiîn ve sâireden kime atfolunuyorsa, o kelâmın sahîh tarîklerle rivâyet edilmiş olması iktiza eder. Rivâyetin sıhhati meşuk olduğu takdirde cezm sıygasını isti'mâl eden kimse yalancı hükmünde olmuş olur. Bazıları bu babda hasen hadîsi, sahîh hükmünde tutmuşlardır. Bununla beraber tahdîs kâidelerine âşına olmayan ulemâdan pek çok kimse, te'lif ettikleri kitaplarda bu inceliğe riayet etmiyerek senedsiz rivâyet ettikleri hadîslerin zayıflarında cezm; sahîhlerinde temrîz sıygası isti'mâl etmişlerdir ki, Ebû Bekr el-Beyhakî (ö.458), bunlara pek şiddetle hücum etmiştir. Ne kadar da şiddet gösterilse azdır. Zîra böyle bir tesâhül, kavîyi zayıf; zayıfı da kavî göstermeye sebebiyet vermektedir. İmâm el-Buhari, Sahîh'indeki ta'liklerde bu tafsîle son derece riayet etmiştir.²¹⁰

209-) Na'im, Ahmed, *Tecrid*, I.,293.

210-) Naim, Ahmed, *Tecrid* I,348,349.

G. İHYÂ'DAKİ HADİSLER İÇİN YAPILAN ÖNEMLİ ÇALIŞMALAR:

İhyâ'da 5000'e yakın hadîs mevcuttur. Bu hadîslerin, senedsiz olarak nakledilmiş olması, mesnedlerinin belirtilmemesi, lafzen rivâyetin yanında ma'nen rivâyetlere rastlanması, bazı hadîslerin de aslının hadîs kitaplarından bulunamaması sebebiyle pek çok ulemâ tarafından tenkitlere ma'rûz kalmıştır.

İşte bu sebeple İhyâ gibi kıymetli eserdeki hadîslerin kritiği, tahlîli, tavzîhi hakkında değerli tahrîc çalışmaları yapılmıştır. Neticede hadîslerin asla uygunluğu, değişik tarîkle gelen vecihleri ve sıhhat dereceleri tesbit edilmiştir. Dolayısıyla İhya'daki hangi hadîslere itibar ve i'timâd olunup olunamayacağı hakkında da gerekli tahlîl ve tavzihte bulunulmuştur. Hem bu sayede Gazâlî ve İhya hakkındaki yersiz eleştiriler, dellillerle susturulmuş; hem de İhya'dan istifade etmek isteyenlere bazı zayıf ya da mevzû hadîslere karşı haberdar edilmiştir.

Bu hususta değerli, mütebahhir, muhakkik ve müdakkik hadîsçiler tarafından yapılan çalışmaların meşhurlarını şu şekilde sıralayabiliriz :

1. Tâcuddîn es-Subkî'nin “*Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*”sı:

Tâcuddîn Ebû Nasr 'Abdulvehhab b. 'Ali es-Subkî (ö.771/1370) *İmâm Gazâlî*'yi anlattığı hal tercemesinde İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn kitabından da genişçe bahseder. Gazâlî ve İhyâ'a dair yapılan tenkit ve itirazlara da cevaplar verdikten sonra İhyâ'daki hadîslerden aslını ve tahrîcini bulamadıkları hadîsleri kitap ve bablarına göre sıralar. Bu sayede kendisinden sonraki araştırmacılara da kolaylık sağlamak istemiştir. Bu çalışmasındaki tahrîcine ulaşamadığı hadîslerin sayısı 943 kadardır.²¹¹

2. Hâfız Zeynuddîn el-'Irâkî'nin “*el-Muğnî an Hamli'l-Esfâr*”ı:

211-) Bkz. es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyeye*, VI,287-389; el-Leknevî, *el-Ecvibetu'l-Fâzıla*, s.118-120.

Meşhur muhakkik ve müdakkik muhaddislerden *Hâfız Zeynüddîn Ebû'l- Fazl 'Abdurrahim b. el-Hüseyn el- 'Iraki* (ö.806h./1404m.), *İhyâ*'ın hadîslerinin tahrîcini yaparak h.751 yılında büyük ve hacimli bir kaç cilt tutan eser meydana getirmiştir. Ki bu eserinde *İhyâ*'daki hadîslerden kaynaklarına ulaşabildiklerini tahrîç etmiş, rivâyetlerin uzun senedlerini ve mesnedlerini, farklı vecihlerini göstermiştir. Ancak kaynaklarına ulaşamadığı ve gözden kaçan bir kısım hadîsleri tekrar tedkîk ederek ikinci bir tahrîc-tahkîk çalışması yapmıştır. H.760 yılında tamamladığı bu çalışmasında geniş ve hacimli kitabını da ihtisâr etmiştir. Hadîslerin uzun senetlerini atarak sadece ilk râvîsini, hadîsin geliş tarîkini, tahrîç eden muhaddisleri, hadîslerin sıhhat derecelerini de beyân etmek suretiyle tek cilt halinde daha istifâdeli bir hale getirmiştir. Bu son şeklini verdiği eserinin adı, *el-Muğî an Hamli 'l- Esfâr*'dır." ²¹² *Hâfız 'Iraki*'nin bu tahrîc çalışması, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*'in mevcut arapça baskılarında her hadîsin sonunda dipnot halinde bulunduğu sayfanın altında gösterilmek suretiyle okuyucu ve araştırmacılara istifâde kolaylığı sağlanmıştır. ²¹³

3. Hâfız İbn Hacer el-'Askalânî'nin *İstidrak* Çalışması:

Şeyhu'l-İslâm Hâfız Ahmed b. 'Ali b. Hacer el-'Askalani (ö.852/1448), hocası *Hâfız 'Iraki*'nin *İhyâ*'daki hadîslere dair yaptığı çalışmalara ilave olarak bazı gözden kaçan veya asıl kaynağına ulaşamayan hadîsleri tedkîk ve tahrîc ederek ince bir cilt halinde *istidrak* çalışması yapmıştır. ²¹⁴

4. Kâsım b. Kutlubuğâ'nın "*Tuhfetu'l- Ehyâ fî mâ Fâte min Tahrîc-i Ehâdîsi'l- İhyâ* "ı:

Meşhur muhaddis ve muhakkiklerden *Kâsım b. Kutlubuğâ* (ö.879/1474) *Hâfız 'Iraki* ve *Hâfız İbn Hacer*'in tahrîcine ulaşamadıkları

212-) ez-Zebidî, *İthâf*, I,55; KâtibÇelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I,24; el-Leknevî, *el-Ecvibetu'l-Fâzıla*, s.118.

213-) Bkz. El-Gazâlî, *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I-V, Beyrût, ts.

214-) ez-Zebidî, a.g.e., I,55; el-Leknevî, a.g.e., s.119.

veya atladıkları hadîslerden tahrîcine muvaffak olabildiklerini tek cilt halinde hazırlamıştır.²¹⁵

5. İmâm Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî'nin “*İthâfu's-Sâdeti'l-Müttakîn Şerh-u İhyâ-i Ulûmi'd-Dîn*”i:

İmâm Muhammed b. Muhammed Murtaza ez-Zebîdî (ö.1205/1790), İhyâ'ı şerh ve tavzîh ettiği 14 ciltlik geniş eserinde hadîslerin hemen akabinde *Hâfız İraki*'nin yaptığı tahrîci nakleler. Devamında da kendisinin ulaşabildiği daha mu'teber bir tahrîc varsa onu zikreder. Ayrıca *Hâfız İraki* ve diğer muharriclerin eksik bıraktığı veya gözlerinden kaçan bazı hadîslerin tahrîclerine muvaffak olabildiklerini de yeri geldikçe izhâr ederek bu hususta en son ve mükemmel bir çalışmayı ortaya koymuştur.²¹⁶

215-) Aynı yer.

216-) Bkz. ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed el-Murtaza, *İthâfu's-Sâdeti'l-Müttakin bi şerh-i İhyâ-i 'Ulûmi'd-Dîn*, Beyrût 1409/1989, I-XIV; el-Leknevî, *el-Ecvibetu'l-Fâzıla*, s.118-119.

SONUÇ :

Yaşadığı asrın müceddidi, akli ve nakli ilimlerin pek çoğunda mütebahhir bir şahsiyet olan *İmâm Gazâlî*, pek çok sahada yüzden fazla zengin Te'lifâtıyla da asırlardır İslâm Dünyasına ışık tutmuş unutulmaz şahsiyetlerdendir. O'nun en önemli eseri *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn* kitabıdır. Gerek kendi döneminde, gerekse daha sonraki dönemlerde pek çok ilim erbâbınca çeşitli övgü, sena ve takdire şayan iltifatlara mazhar olan *Huccetu'l-İslâm İmâm Gazâlî* ve eseri *İhyâ*, aynı zamanda bazı tenkitlere de ma'rûz kalmıştır. Nitekim tenkide ma'rûz kaldığı meselelerden biri de O'nun hadîs ilminde rivâyet kâide ve prensiplerine riâyet etmemesi, bilhassa *İhyâ*'da naklettiği hadîslerin sıhhat açısından sahîh, hasen olanlardan başka belli nisbette de zayıf, mevzû' ya da aslı bulunamayan rivâyetlerin mevcudiyeti meselesidir.

Bu çalışmamızda *Gazâlî*'nin hayatı, eserleri, yaşadığı asır, hadîşçilik yönü ve *İhyâ*'daki hadîslerin usûl ve prensipler açısından tahlîlini ele aldık. *Gazâlî*'nin hadîşçilik yönünden bir muhaddis veya bir hadîs hâfızı olmadığını, bilhassa hadîs ilimlerine ömrünün son döneminde yöneldiğini ancak hadîste tam vukûfiyet kesbetmeden vefâtı sebebiyle eserlerinde hadîs usûl ve prensipleri açısından ulemâ tarafından bazı eleştirilere ma'rûz kaldığını ve bu tenkide medâr hususların sebep ve mahiyetini ele alarak tavrîne çalıştık. Hadîşçilik açısından *Gazâlî*'yi ve eseri *İhyâ*'yı tenkit edenleri, sebeplerini ve mu'teber ulemânın bu eleştirilere karşı yaptığı çalışmaları ve değerlendirmelerini de nakletmek suretiyle meseleyi bir neticeye bağlamaya çalıştık.

Her ne kadar hadîs meseleleri açısından haklı eleştirilerde bulunulsa da, mu'teber pek çok ulemâ, *İmâm Gazâlî*'yi ma'zûr görmek gerektiğini belirtmişlerdir. Ulemânın pek çoğunun değerlendirmeleri, şu hususlarda yoğunlaşmaktadır:

İmâm Gazâlî, bir muhaddis değildir. O, bir fakîh, mütekellim ve mutasavvıftır. Dolayısıyla O'nun hadîste bir muhaddis gibi isnâdda

bulunması, hadîsleri kritiğe tâbî tutarak rivâyet etmesi beklenilmemelidir. Zîra Gazâlî, daha ziyade fukahâ ve sâir ulemâ gibi hadîsleri çeşitli müelliflerin kitaplarına itimat ederek nakletmiştir. Yoksa ortada mevcut olmayan hadîsleri, hâşâ kendisi uydurmuştur diyemeyiz. Müellifimiz, eserlerini te'lif ettiği dönemde hadîste henüz tam bir vukûfiyetinin bulunmadığını, naklettiği rivâyetleri daha çok sûfilere ve fakîhlerin kitaplarından aynen iktibas ettiğini belirtmiştir. Tâbî ki bunun neticesinde hadîs yönünden bir kısım eleştirilere ma'rûz kalmıştır.

Dirâyetli, mu'teber pek çok muhakkik ve müdakkik ulemâ, İhyâ'daki hadîslerin tahrîci üzerinde değerli çalışmalar yapmıştır. Bunlar arasında büyük muhaddislerden *Hâfız Zeynuddîn el- 'Irâkî*'nin (ö.806) "*el-Muğnî an Hamli'l-Esfâr*", *Tâcuddîn es-Subkî*'nin (ö.771) "*Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l- Kübrâ*", *Hâfız İbn Hacer el- 'Askalânî*'nin (ö.852) "*İstidrak Çalışması*", *Kâsım b. Kutlubuğâ*'nın (ö.879) "*Tuhfetu'l- Ehyâ fi mâ Fâte min Tahrîc-i Ehâdisi'l-İhyâ*" ve *İmâm Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî*'nin (ö.1205) "*İthâfu's-Sâdeti'l- Müttakîn Şerh-u İhyâ-i Ulûmi'd- Dîn*" adlı değerli eserlerini sayabiliriz.

Şayet İhyâ'da 5000 civarında hadîsin varlığını düşünürsek; bu hadîslerin belli bir kısmı sahîh ve hasen kategorisinde yer almakta; diğer bir kısmı zayıf hadîslerin nevilerine girmekte ve geriye az sayıda aslı bulunamıyan ya da mevzû' addedilen rivâyetler kalmaktadır. Bu husus, ulemâ tarafından yapılan tahrîclerde tavzîh edilmiştir. Dolayısıyla İhyâ'daki hadîslere karşı tavrımız, şu olmalıdır: İhyâ'daki bütün hadîsleri ne tamamen kabûl, ne de tamamen reddetmek doğru değildir. Yani bir hadîsi kabûl ve red hususunda, ehl-i hadîs ulemâsının yaptığı tahrîc çalışmasına bakarak ona göre neticeye ulaşmak gerekmektedir. Mesala Muhakkik Zeynuddîn el- 'Irâkî'nin hadîslerin kaynağını ve sıhhat durumunu belirttiği tahrîci, İhyâ'nın mevcut arapça baskılarında dipnotlar şeklinde bulunmaktadır. Ayrıca İmâm Muhammed Murtaza ez-Zebîdî'nin İthâfu's-Sâdeti'l-Muttakîn adlı 14 ciltlik şerhinde daha tafsilli tahrîc ve tahkîkler mevcuttur. Okuyucu, bu tahrîc ve tahkîklere müracat etmek suretiyle hadîsler hakkındaki neticeyi öğrenebilir.

BİBLİYOGRAFYA:

- AHMED B. MUHAMMED B. HANBEL. *El-Müsned*, I-VI, el-Mektebetü'l- İslâmi, Beyrût 1413/1993.
- el-'ACLÛNÎ, İsmâ'il b. Muhammed el-Cerrâhî. *Keşfü 'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs amme iştehera mine 'l-Ehâdis 'alâ Elsineti'n-Nâs*, I-II, Dâr-u İhyâi't-Türasi'l-'Arabi, Beyrût 1351.
- el-A'ZAMÎ, Muhammed Mustafa. *Dirâsât fi 'l-Hadîsi'n- Nebevî ve Târîh-i Tedvînih*, I-II, el-Mektebetü'l- İslâmi, Beyrût 1405/1985.
- EI-BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Huseyn, *es-Sünenü 'l-Kübrâ*, I-X, el-Mektebetü'l- İslâmi, Beyrût 1400.
- EI-BUHARÎ, Muhammed b. İsmâ'il. *El-Cami 'u's-Sahîh*, cz. I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1411/1991.
- CANAN, İbrahim. *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve şerhi*, I-XVIII, Akçağ Yay., Ankara 1989.
- el-CESSÂS, Ebû Bekr Ahmed er-Râzi. *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I-III, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1413/1993.
- Ed-DÂREKUTNÎ, Ali b. 'Umer, *es-Sünen*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût 1405/1985.
- EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. El-Eş'as es-Sicistanî. *es-Sünen*, I-II, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrût 1409/1988.
- EBÛ TÂLİB el-MEKKÎ, Muhammed b.'Ali. *Kâtu'l-Kulûb*, I-II, Dâr-u Sâder, Beyrût, ts.
----- *İlmu'l-Kulûb*, (Thk. ve Tlk:'Abdulkadir Ahmed 'Atâ), Mektebetu'l-Kahira, Kahira 1384/1964.

el-FELÂTE, 'Ömer b. Hasen. *el-Vaz'u fi'l-Hadîs*, I-III, Mektebetu'l-Ğazali, Dimaşk 1401/1981.

el-GAZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâ-u 'Ulûmi'd-Dîn*, I-V, Dâru'l- Ma'rife, Beyrût ts.
-----*el-Munkizu Mine'd-Dalâl*, (Tkd. 'Abdülhâlim Mahmud, Trc. Salih Uçan), Kayıhan Yay., İst.1990.

HASEN İBRAHİM HASEN, *Târîhu'l-İslâmi's-Siyâsi*, I-IV, Mısır 1967.

HATÎB el-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr Ahmed b.'Ali. *el-Kifâye Fî 'İlmi'r-Rivâye*, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrût 1406/1986.

el-HAMEVÎ, Yâkut b.'Abdillah. *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Dâr-u Sâder, Beyrût ts.

İBN 'ADİYY, Ebû Ahmed 'Abdullah b.'Adiyy. *el-Kâmil fî Du'afâi'r-Ricâl*, I-VIII, Dâru'l- Fikr, Beyrût 1409/1988.

İBN 'ASÂKÎR, Ebû'l-Kasım 'Ali b.Hasen. *Muhtasar-u Târih-i Dimaşk*, (İht: İbn Manzûr), I-XXIX, Dâru'l-Fikr, Dimaşk 1408/1988.

İBNU'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec 'Abdurrahman b. 'Ali. *Telbîs-ü İblîs*, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrût 1409/1989.

İBN HACER el-'ASKALÂNÎ, Ahmed b. 'Ali. *el-Hedyü's-Sârî Mukaddimet-ü Fethi'l-Bârî*, Matba'atü's- Selefiyye, Beyrût 1407.
----- *el-Fethu'l-Bârî bi şerhi'l-Buhârî*, I-XVII, Matba'atü's-Selefiyye, Beyrût 1407.

İBN HALLİKÂN, Ebû'l-'Abbas Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâ-u Ebnâi'z- Zamân*, I-VIII, Dâr-u Sâder, Beyrût 1397.

İBN KAYYİM el-CEVZİYYE, Şemsuddîn Ebû 'Abdillah Muhammed b. Ebî Bekr. *İ'lâmu'l-Muvakki'in*, I-IV, Dâru'l- Cîl, Beyrût 1973.

- İBN KESİR, Ebû'l-Fidâ İsmâ'il b. 'Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Cz. I-XIV, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût ts.
-----*el-Ba'isu'l-Hasîs*, (Şrh.ve Nşr. A. Muhammed Şâkir), Mısır 1377.
- İBNU'S-SALÂH, 'Osman b. 'Abdirrahman eş-Şehrezûri. '*Ulûmu'l-Hadîs*, (Thk.ve Şrh: Nûreddîn 'Itr), Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1404/1984.
- İBN TEYMİYYE, Ahmed b. Abdilhalîm. *Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye*, I-IV, Bulak 1321.
-----*Mecmûu'l-Fetâvâ'l-Kübrâ*, Dâr-u Ümmi'l-Kurâ, I-32, Mısır 1408.
- el-KARDÂVÎ, Yûsuf. *el-İmâmu'l-Ğazâli beyne Mâdihîhi ve Nâkîdîhi*, Dâru'l-Vefâ , Kahira 1408/1988.
- el-KÂRÎ, 'Ali b. Muhammed b.Sultan. *el-Esrâru'l-Merfû'a fi'l-Ahbâri'l-Mevzû'a*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1405/1985.
- KÂTİB ÇELEBÎ, Hacı Halife Mustafa b.'Abdillah el-Kostantinî. *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*,I-VI, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1982
- KANDEMİR, M. Yaşar. *Mevzû Hadîsler*, D:İ:B. Yay., Ankara 1984.
- el-KETTÂNÎ, Muhammed b. Ca'fer. *er-Risâletu'l-Müstatrafe*, Kahraman Yay., İstanbul1986.
- el-KEVSERÎ, Muhammed Zâhid. *Makâlâtu'l-Kevserî*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, Kahire 1414/1994.
-----*Te'nîbu'l-Hatîb*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Mısır 1410/1990.
- EI-KUŞEYRÎ, Ebû'l-Kâsım'Abdulkerim b. Hevâzin. *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye*, Dâru'l-Hayr, Beyrût 1413/1993.

- el-LEKNEVÎ, Muhammed 'Abdulhayy. *el-Ecvibetü'l-Fâzıla li'l-Es'ileti'l-
'Aşrati'l-Kâmile*, (Tlk.A. Ebû Ğudde), Mektebü'l-Matbû'ati'l-
İslâmiyye, Haleb 1384/1964.
- er-Raf'u ve't-Tekmîl fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, (Thk.veTlk.A. Ebû
Ğudde) Mektebü'l-Matbu'ati'l-İslâmiyye, Beyrût 1407/1987.
- İBN MACE, Muhammed b. Yezid el-Kazvîni. *Sünen-i İbn Mâce*, I-II,
Dâru'l-Fikr, Beyrût 1410/1990.
- İBNU'L-HÜMÂM es-SIVÂSÎ, Muhammed b. 'Abdilvâhid. *Fethu'l-
Kadîr*, I-VIII, I-II, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1400/1980.
- MALİK B. ENES, *el-Muvatta'*, I-II, Dâru'l-Hadîs, Kahira 1410.
- MEMDÛH, Mahmud Said, *İs'âfu'l-Mülîhhîn bi Tertîb-i Ehâdis-i İhyâ-i
Ulûmi'd-Dîn*, Dâru'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Beyrût 1406/1986.
- MÜSLİM B. HACCAC, *el-Cami'u's-Sahîh*, cz. I-V; Dâru'l-Hayr, Beyrût
1414/1994.
- el-MÜNÂVÎ, 'Abdurra'ûf. *Feyzu'l-Kadîr şerhu'l-Cami'i's-Sağîr*, I-VI,
Dâru'l-Fikr, Beyrût ts.
- el-MÜNZİRÎ, 'Abdulazîm b. 'Abdilkavî. *et-Terğîb ve't-Terhîb mine'l-
Hadîsi's-Şerîf*, (Tlk.M. 'Umâra), I-V, Pamuk Yay., İst. ts.
- NA'İM, Ahmed. *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, I-III, D.İ.B.Yay., Ankara 1984.
- en-NEBHÂNÎ, Yûsuf b. 'İsmâîl, *Cami'u Kerâmâti'l-Evliyâ*, I-II, Dâru'l-
Fikr, Beyrût 1412/1992.
- en-NESÂÎ, Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen*, cz. I-VIII, Dâru'l- Ma'rife,
Beyrût 1412/1992.
- en-NEVEVÎ, Muhyiddîn Yahya b. Şeref. *Şerh-u Sahîh-i Müslim*, Cz. I-
XVIII, Dâru'l-Hayr, Beyrût 1414.

—————*el-Ezkâr*, Dâr-u İbn Kesîr, Beyrût 1413/1992.

es-SEHÂVÎ, Muhammed b. ‘Abdirrahman. *el-Makâsıdu’l- Hasene fi beyân-i Kesîrin mine’l-Ehâdîsi’l-Müşte’hîrâti ‘ale’l-elsine*, Mektebetü’l-Hancı, Kahira 1412/1991.

es-SUBKÎ, Tâcuddîn ‘Abdulvehhâb b. ‘Ali. *Tabakâtu’s-Şafi’iyyeti’l-Kübrâ*, I-X, Dâr-u İhyâi’l-Kütübi’l-‘Arabiyye, Beyrût 1396/1976.

es-SUYÛTÎ, Celâluddîn ‘Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Tedrîbu’r-Râvî şerhu Takrîbi’n-Nevevî*, Dâru’l-Fikr, Beyrût 1414/1994.

ŞÂKİR, Ahmed Muhammed. *el-Bâ’isü’l-Hasîs*, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrût 1404/1984.

EŞ-ŞA‘RÂNÎ, ‘Abdulvehhâb b. Ahmed, *Mîzânu’l-Kübrâ*, I-II, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrût 1400/1980.

eŞ-ŞÂTIBÎ, İbrahim b. Mûsâ el-Ğırnatî. *el-Muvâfakât fi Usûli’s-Şerî’a*, I-IV, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrût ts.

eŞ-ŞÂMÎ, Salih Ahmed. *el-İmâmu’l-Ğazâli*, Dâru’l-Kâlem, Dımaşk 1413.

et-TEHÂNEVÎ, Zafer Ahmed. *Kavâ’id fi ‘Ulûmi’l-Hadîs*, (Thk.ve Tlk.A. Ebû Ğudde), Dâru’l-Kâlem, Beyrût 1392/1972.

Et-TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ . *es-Sünen*, Dâru’l-Fikr, Beyrût 1414/1994.

TOPALOĞLU, Nuri. *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, D.İ.B. Yay., Ankara 1988.

WENSINCK, A. J. ve MENSING, J.P. *Concordance (Mu‘cemü’l-Müfehras li Elfâzi’-Hadîsi’n-Nebevî*, I-VIII, Çağrı Yay., İstanbul 1988.

ZAĞLÛL, Ebû Hâcer Muhammed Besyûnî. *Mevsû'a Etrâfi'l-Hadîsi'n-Nebevîyyi 'ş-Şerîf*, I-XI, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1410/1989.

ez-ZEBÎDÎ, Muhammed b. Muhammed el-Murtazâ. *İthâfu's-Sâdeti'l-Müttakîn bi şerh-i İhyâ-i 'Ulûmi'd-Dîn*, I-XIV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1409/1989.

ez-ZEHEBÎ, Ebû 'Abdillah Muhammed b.Ahmed. *Mizânu'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, I-IV, Dâru'l- Fikr, Beyrût ts.

-----*Siyer-u A'lâmi'n-Nubelâ*, I-XXIII, Müessesetu'r-Risale, Beyrût 1406/ 1986.

-----*Tezkiratu'l-Huffaz*, I-IV, Dairatu'l-Maarifi'l-Osmaniyye, Haydarabad 1956.

ez-ZEYLÂ'Î, Cemâluddîn Ebû Muhammed 'Abdullah b. Yûsuf. *Nasbu'r-Râye li'l-Ehâdîsi'l-Hidâye*, I-IV, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, Mısır 1393/1973.

ez-ZİRİKLÎ, Hayruddîn. *el-A'lâm Kâmus-u Terâcim li-Eşheri'r-Ricâli ve'n-Nisâ mine'l-'Arab ve'l-Müsta'ribîn ve'l-Müsteşrikîn*, I-VIII, Dâru'l-İlmi'l-Melayin, Beyrût 1992.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ